

ANTI-HÜMANİST

EYLÜL 2023

SAYI: 1

“Hümanizm en büyük kabileciliktir.”
-Steven Best

“Hümanist ‘devrimler’, doğası gereği yüzeyseldir.
Hümanist ‘demokrasi’, türcü bir ikiyüzlülüktür.
Hümanizm bariz bir kabileciliktir. – Homo sapiensler
olarak ‘Biz’e karşı tüm diğer hayvanlar olarak ‘Onlar’.”

Steven Best, The Politics of Total Liberation

“Sadece başkalarının eşit özgürlüğü ile sınırlanan, herkes için, her şeyde özgürlük; -bunu belirtmek zorunda olmak gülünç olsa da- bu, kesinlikle özgürlük olmayan ancak baskı olarak nitelendirilebilecek sömürme, emir verme, zulmetme "özgürlüğünü" kabul ettiğimiz ve buna saygı gösterilmesini istediğimiz anlamına gelmiyor.”

-Errico Malatesta, La Questione Sociale
25 Kasım 1899

İÇİNDEKİLER

- GİRİŞ
- HAYVAN SÖMÜRÜSÜNÜN POLİTİK OLDUĞUNU SÖYLERKEN NE KASTEDİYORUZ?
- BİR EFENDİ İDEOLOJİSİ OLARAK REFAHÇILIK VE PRATİKTEKİ KARŞILIKLARI: VEJETARYENLİK VE FLEKSİTARYENLİK
- HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ VE EKOLOJİ İLİŞKİSİ: EKOLOJİK YÖNTEMLERLE TAHAKKÜM ALTINA ALMAK, SÖMÜRMEK VE KATLETMEK MEŞRU MUDUR?
- HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ MÜCADELESİ VE ANTI-KAPİTALİZM
- NEDEN ANTI-HÜMANİSTİZ?

Our planet belongs
to all of us, not
just the "powerful"

Airidescence

GİRİŞ

Anti-hümanist, hayvan özgürlüğünü politik ve radikal bir zeminde savunmayı amaçlamayan bir hayvan özgürlüğü dergisidir.

TOPYEKÛN ÖZGÜRLEŞİM PERSPEKTİFİ

Anti-hümanist, hayvan özgürlüğü mücadelesini topyekûn özgürleşim perspektifinden ele almaktadır. Topyekûn özgürleşimden anladığımız; sadece insanlığın tahakküm altında olan ve sömürülen tüm kesimlerinin özgürleşmesi değildir; o, aynı zamanda; insan, hayvan ve yeryüzü özgürleşmesinin bir bütün teşkil ettiği ve bir arada gerçekleştirilmesi gerektiği anlamına gelmektedir.

HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜNÜ SAVUNMANIN BİR GEREĞİ OLARAK ANTI-HÜMANİZM

"Anti-hümanist" isminin seçimi, derginin benimsediği topyekûn özgürleşim perspektifiyle ilişkilidir. Hümanizmi insan olmayanlar ve insan-dışlaştırılanlar üzerinde kurulan tahakküm ve sömürünün ideolojisi olarak; en ideal ve en eleştirel halinde bile, insanın değerinden bahsederken insan olmayanı aşağılayan, insanın özgürleşmesinden insan harici doğanın tahakküm altına alınmasını anlayan bir efendi ideoloji olarak değerlendiriyoruz.

Bu yüzden, anti-hümanizmi topyekûn özgürleşimi savunmanın bir gereği olarak görüyoruz. Bununla birlikte, anti-hümanist olmamız, insanın özgürleşmesi amacından vazgeçilmesini savunduğumuz anlamına gelmiyor. Biz, bu amaçtan vazgeçilmesini değil ama onun hayvan ve yeryüzü özgürlüğü mücadeleleri ile birbirlerini dışlamayıp bilakis tamamladıkları bir etik-politik zeminde yeniden konumlandırılmasını savunuyoruz. Anti-hümanizmin hayvan özgürlüğü mücadelesinin ayakları yere sağlam basan bir mücadele olarak kurulması bakımından temel bir yere sahip olduğunu düşünmemize karşılık, bu konuya ilişkin olan "NEDEN ANTI-HÜMANİSTİZ?" başlıklı yazı, derginin son yazısını oluşturuyor. Bunun sebebi, yazıların pratikle daha doğrudan ilişkili olanlardan başlanarak sıralanmasıdır.

POLİTİK BİR MESELE OLARAK HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ; HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜNÜ SAVUNMAK İÇİN İLK ADIM: VEGANLIK; VEGANLIĞIN ODAĞI: HAYVANLAR

Biz vegan olup olmamayı özel alana ait; kişilerin müdahaleden azade kalması gereken yaşam tarzlarıyla, vicdan ve tercih özgürlükleriyle ilgili bir mesele olarak değerlendirmiyoruz. Bize göre veganlık; ahlakî saflığa erişme ya da manevi yolculuğumuzda ilerleme amacımızla ilgili bir mesele değildir. Veganlığı özel alana havale eden böyle bir bakış açısı ve bu gibi amaçların tümü; tahakküm ve sömürü altında bulunanlar olan hayvanları değil, hayvanlar karşısında egemen konumunu işgal eden insanı odağa yerleştirmektedir. Bize göre veganlığın odağı hayvanlardır; onların tahakküm ve sömürüden azade yaşama haklarıdır. Dolayısıyla bize göre, vegan olmamak; saygı göstermemiz gereken bir şey, bir özgürlük değildir. Değildir, zira, insanın özgürlüğü, hayvanların haklarının başladığı yerde bitmektedir ve hayvanları - üretim ya da tüketim alanında- kaynak olarak kullandığımız her pratik, onların tahakkümden ve sömürüden azade yaşama haklarının ihlali anlamına gelmektedir. Hayvan sömürüsü meselesinin bu şekilde özel alandan çıkarılarak politik bir mesele haline getirilmesi, bize göre, hayvan özgürlüğü mücadelesinin üzerine kurulması gereken temeli teşkil etmektedir. Burada politika terimiyle, devlet iktidarının ele geçirilmesi ve kullanılmasıyla ilgili faaliyetlere değil; toplumsal

örgütlenmemizin ve ilişkilerimizin hangi ilkeler temelinde ve nasıl gerçekleştirileceği meselesine işaret edilmektedir. Hak kavramını kullanışımız ise özel alan/sivil toplum-kamusal alan/ politik toplum ayrımına dayanan liberal hak kavramından, tam da bu ayrımın reddeden bir yerden kurgulandığı için oldukça farklıdır. Derginin "HAYVAN SÖMÜRÜSÜNÜN POLİTİK OLDUĞUNU SÖYLERKEN NE KASTEDİYORUZ?" başlıklı ilk yazısı bu konuyu ele almaktadır.

Yukarıda açıkladığımız perpektifimiz sebebiyle, bize göre, navegan olan birisinin hayvan özgürlüğünü savunması mümkün değildir. Zira, böyle birisi, kelimelerle savunduğunu eylemleriyle reddetmekte; hergünkü pratiği ile hayvanların insanın malı ve kaynağı olduğunu beyan etmekte ve onları "kullanılabilir" şeyler konumuna yerleştirmektedir. Bu bakımdan, veganlık, hayvan özgürlüğü mücadelesinin kendisi değildir ama hayvan özgürlüğünü savunmak için bir ilk adım teşkil etmektedir. Vegan olduğumuzda değil veganlığı örgütlemek ve toplumsallaştırmak için çabalamaya başladığımızda hayvan özgürlüğü için mücadele etmiş oluruz. Ancak, aktif bir şekilde insan özgürlüğü mücadelesinde bulunmayan birisinin gündelik hayatında tahakküm, sömürü ve şiddet üretip üretmediğinin de bir

öneminin bulunmadığını söyleyemeyeceğimiz gibi, hayvan özgürlüğü mücadelesi içerisinde bulunmuyorsak vegan olup olmamamızın da bir önemi bulunmadığını ileri süremeyiz. Bununla birlikte, kişi, vegan olmakla hayvanlar için herhangi bir iyilik ya da fedakarlıkta bulunmadığının, yalnızca, hayvanlarla olan ilişkisinde - mevcut toplumsal gerçekliğin izin verdiği ölçüde- kendi failliğini sonlandırmak için bir adım attığının farkında olmalıdır.

REFAHÇILIĞA; VEJETARYENLİĞE VE FLEKSİTARYENLİĞE KARŞI VEGAN ABOLİSYONİZM

Refahçılık; hayvanların insan çıkar ve amaçları için kullanılmasını meşru kabul eden; onları iyi koşullarda ve iyi muamele ederek kullanmamızın insan-hayvan ilişkisini adil kılmaya yeteceğini savunan görüşün adıdır. Biz insan-hayvan ilişkisine dair hakim görüş olan refahçılığı hayvan özgürlükçülerinin kesin bir şekilde karşısında durması gereken bir efendi ideolojisi olarak değerlendiriyoruz ve insan-hayvan ilişkisinin adil bir ilişki durumuna getirilmesinin ancak hayvanların mal ve kaynak konumunun tamamen ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacağını savunan - ama Francioneculuktaki gibi pasifist olmayan- abolisyonist

bir konumu benimsiyoruz. "BİR EFENDİ İDEOLOJİSİ OLARAK REFAHÇILIK VE PRATİKTEKİ KARŞILIKLARI: VEJETARYENLİK VE FLEKSİTARYENLİK" başlıklı ikinci yazı, refahçılığın bir eleştirisini yapıyor ve kaynağını refahçılıktan alan pratikler olarak tanımladığı vejetaryenliği ve fleksiteryanlığı savunmak için ileri sürülen gerekçelere cevap veriyor. Bize göre; vejetaryenlik ve fleksiteryanlık, tıpkı bunların temellerinde yer aldığı değerlendirmesinde bulunduğumuz refahçılık ideolojisi gibi, hayvan özgürlükçülerinin kesin bir kesin bir şekilde karşısında durması gereken pratiklerdir.

İNDİRGEMECİ ANTI-KAPİTALİZMİN VE LİBERAL HAYVAN HAKLARI SÖYLEMİNİN REDDİ

Derginin hayvan özgürlüğü ve anti-kapitalizm ilişkisini irdeleyen "HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ MÜCADELESİ VE ANTI-KAPİTALİZM" başlığını taşıyan dördüncü yazısında, -sosyalizm ve anarşizm üzerinden- anti-kapitalizmin hayvan özgürlüğü mücadelesini içerip içermediği; kapitalizmin ortadan kaldırılmasının hayvan özgürleşmesini beraberinde getirip getirmeyeceği; kapitalist olmayan ve ücretli emek kullanılmayan bir hayvancılığın hayvan üzerinde tahakküm ve

sömürü anlamına gelip gelmeyeceği; kapitalizm koşulları altında hayvanların maruz kaldığı tahakküm ve sömürde bireysel bir sorumluluğumuz bulunup bulunmadığı; veganlığın etik-politik bir yükümlülük ve hayvan özgürlüğü mücadelesinin temel bir koşulu olup olmadığı meseleleri tartışılıyor. Bu meseleler, anti-kapitalist çevrelerde veganlığa karşı en sık ileri sürülen itirazlarla ilgilidir. Bizim bu konudaki görüşümüz, özetle; hayvan özgürlüğünün düzen sınırları içerisinde gerçekleşmesi mümkün olmasa da kendi başına anti-kapitalizmin hayvan özgürlüğünü savunmak anlamına geldiği; kapitalizmin, özel mülkiyetin ve sınıfların ortadan kaldırılmasının ille de hayvan özgürlüğünü beraberinde getirmeyeceği; hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürünün düzenle olan ilişkisinin bireysel sorumluluğumuzu ortadan kaldırmadığı ve vegan olmadan hayvan özgürlüğü için mücadele veremeyeceğimiz yönündedir. Bu bakımdan; hem hayvan hareketini düzen sınırları içerisinde tutmaya çalışan liberal veganlık ve hayvan hakları anlayışının hem de hayvan özgürlüğü için mücadeleyi kapitalizme karşı mücadeleye indirgeyen yüzeysel anti-kapitalist söylemin karşısında olduğumuzu vurgulamak bizim için elzemdir.

HAYVAN ÜZERİNDEKİ TAHAKKÜM VE SÖMÜRÜYÜ MEŞRULAŞTIRMANIN BİR ARACI OLARAK EKOSENTRİZMİN REDDİ

“HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ VE EKOLOJİ İLİŞKİSİ: EKOLOJİK YÖNTEMLERLE TAHAKKÜM ALTINA ALMAK, SÖMÜRMEK VE KATLETMEK MEŞRU MUDUR?” başlıklı üçüncü yazı, hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürünün ekosentrist bir söylem üzerinden meşrulaştırılmasının bir eleştirisini yapıyor. Bu meşrulaştırma çabası, ekoloji hareketi içerisindeki güçlü bir eğilime karşılık gelmektedir. Bahis konusu söylem, doğa üzerindeki tahakkümün karşısında olduğunu ileri sürmekte ama doğa ile saygılı ve hiyerarşik olmayan bir ilişki kurmayı ekosistemlerin/bütünün gözetilmesine indirgemektedir. Meseleye böyle bir indirgeme temelinde bakıldığında, insan harici hayvanların maruz kaldığı tahakküm, sömürü ve şiddet; ekosistemlere zarar vermediği takdirde meşru kabul edilmekte, dahası, bütünün yararına olduğunun kabul edilmesi halinde bir ödev konumuna yükselmektedir. Bize göre; bir pratiğin ya da toplumsal örgütlenmenin ekolojik olmasıyla tahakküm ve sömürden azade olması bir ve

aynı şey değıldir. Bir insanın ya da insan kesiminin gördüğü muameleyi salt topluma ya da insanlığa olan etkisi - mesela; toplumun refahını artırıp artırmadığı ya da insanlığın ilerlemesine katkı sağlayıp sağlamadığı- üzerinden değerlendiremeyeceğimiz gibi, hayvanlara yönelik muamelemizi de salt ekosistemlere olan etkisi bakımından ele alamayız. Buna karşılık, tahakkümsüz ve sömürsüz bir toplumun -insan harici hayvanlar bakımından da- ancak ekolojik bir toplum olabileceği yönündeki görüşümüz de bir o kadar nettir. Ayrıcalıklı bir kesimin çıkarları için toplumun, ya da, bireyin çıkarları için kolektifin zarara uğratılmasının karşısında durduğu gibi toplumun ya da kolektifin yüceltilmesi uğruna bireyin hiçleştirilmesini de aynı şiddetle reddeden anarşizm, bu konuya dair perspektifimizi oluştururken benimsediğimiz örneği teşkil etmektedir.

HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ MESELESİ KARŞISINDA SOLUN DURUMU

Derginin içeriğinin şekillenmesi -ekolojistler dahil olmak üzere- sol/antikapitalist çevreler içerisinde karşılaştığımız tartışmalar üzerinden gerçekleşti ve en başta bu çevrelere hitap etmektedir. Bu sebeple, solun şu anda hayvan özgürlüğü meselesi bakımından nasıl bir durumda

bulduğundan bahsetmek de bir gerekliliktir. Ortodoks anlayışlardan en uzak sol/anti-kapitalist kesimlerde dahi hayvan özgürlüğü meselesine olan ilgi; yüzeysel, ezbere, sloganvari bir savunu olmanın pek ötesine geçememektedir. Sol içerisinde sayabileceğimiz hemen hemen herkes devletin Dersim'de açtığı av ihalesinin karşısındadır, Limak'ın Akbelen'de orman ekosistemini yok ederken yuvalarından ettiği ve katlettiği hayvanların durumu herkeste büyük bir öfke uyandırmaktadır. Bu gibi örnekler üzerinden, devletin ve sermayenin sadece insana değil, doğaya ve hayvana da düşman olduğuna dair oldukça "radikal" tespitler yapanlar da az değildir. Eğer konusu açılırsa, kapitalist fabrika çiftliklerindeki hayvan sömürsünün karşısında olduklarını da pek çokları ifade edecektir. Ama meseleyi birazcık irdelediğimizde, bu yoldaşların aslında hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürüyle pek bir dertleri bulunmadığı; katleden devlet, sömüren kapitalist olmadığında bu tahakküm ve sömürüyü gayet meşru gördükleri ve büyük bir ilgisizlikle karşıladıkları ortaya çıkacaktır. İnsan çıkarlarıyla hayvan özgürlüğünün karşı karşıya geldiği durumlarda ise, söz konusu olan salt kapitalistlerin çıkarları değilse ve hayvan özgürlüğünü savunur gibi yapmak anti-kapitalist ajitasyon için

kullanılamayacaksa, insan çıkarlarının hayvan özgürlüğü karşısında öncelenmesi ve insan harici hayvanların insan için feda edilmesi işten bile değildir. Sol, hayvanların kapitalistlerin kâr maksimizasyonu için metalaştırılmasının elbette karşındadır, çünkü o, hayvanların, kapitalistlerin kârı için değil, toplumun kolektif faydası uğruna sömürülen bir kaynağa dönüştürülmesini istemekte ve amaçlamaktadır. Hayvan özgürlüğü meselesi bakımından solun durumu işte budur. Hayvan özgürlüğü; söylemde bütünleşik mücadeleyi savunanlar, özgürlüğün bir bütün olduğunu ısrarla vurgulayanlar tarafından dahi politik bir mesele olarak ciddiye alınmamaktadır.

Hayvan özgürlükçüleri olarak, solun içinde bulunduğu bu durumu teşhir etmek ve ciddi bir şekilde eleştirmek önemli bir sorumluluk olarak karşımızda durmaktadır. Elbette, ortaya koyacağımız eleştiri, pratik bir etkide bulunma amacından yoksun salt ahlâkî bir kınama niteliğinde olmamalı; bilakis, mevcut durumu değiştirmeye yönelik pragmatik bir müdahale niteliği taşımalıdır. Böyle bir eleştiriye ortaya koyabilmemiz ise, ancak, insan-hayvan ilişkisinin ciddi ve radikal bir teorik ve etik-politik eleştiriye tabi tutulmasıyla mümkündür. Binlerce yıldır devam eden ve görünmez olma derecesinde

normalleşmiş bir tahakküm ve sömürü biçimi karşısında belli bir farkındalığa ulaşmanın ve doğru tutum almanın daha kestirme bir yolu yoktur.

Eğer hayvan özgürlüğü mücadelesini etki gücüne sahip, ayakları yere sağlam basan politik bir mücadele olarak inşa etmek istiyorsak; (i) hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürüden ne anladığımız; buradan hareketle, (ii) hayvan özgürleşmesinden ne anlaşılması gerektiği; meselenin belli başlı yönlerine dair perspektiflerimizin neler olduğu; (iii) mücadelenin yönünü ve nasılını tayin edecek ilkeler ve strateji belli ve açık hale getirilmelidir. Bu çabayı göstermekten kaçınmanın bizi sürükleyeceği yer ufka en yakın sonuçlarla sınırlı dar bir pragmatizmdir. Uzun vadeli düşünmenin ve bu şekilde oluşturulmuş bir stratejinin sonucu olmayan, oturmuş perspektiflere dayanmayan, kısa vadeli amaçlar için ilkeleri eğip büken böyle bir pragmatizm, yakın sonuçları bakımından amacımıza hizmet ediyor görünse bile, uzun vadede mücadeleyi güçsüz kılacak ve amacımıza ciddi zararlar verecektir.

HAYVAN SÖMÜRÜSÜNÜN POLİTİK OLDUĞUNU SÖYLERKEN NE KASTEDİYORUZ?

Liberal düşünce, ekonomiyi ve aileyi özel alana yerleştirerek politikanın dışında bırakır. Liberalizme göre, özel alan, politikanın müdahalelerinden azade olması gereken; genel ilkeler tarafından değil, kişilerin vicdan ve tercihlerine göre belirlenecek olan apolitik ilişkilerin söz konusu olduğu bir alandır. Ekonomiye ve aile içerisinde ilişkilere bir takım politik ilkelerin yön vermesini savunmanın anlamı ise, ona göre, "totalitarizm"dir.

Ekonominin özel alana yerleştirilmesi, mülk sahipliğinin yurttaşlık haklarının koşulu olmaktan çıkarılması anlamına gelir. Artık herkes ne kadar mülke sahip olduğuna bakılmaksızın yasa önünde eşittir ve politik temsil hakkına (seçme ve seçilme hakkı) sahiptir. Ancak, bu meselenin Marx tarafından Yahudi Sorunu'nda ifade edilen önemli yönü daha vardır: böylece özel alana havale edilerek "özel mülkiyetin politik olarak hükümsüz kılınışı, özel mülkiyeti yalnızca kaldırmamakla kalmaz, aynı zamanda onu önvarsayar."^[1]

Bu ne demektir? Özel mülkiyet artık yurttaşlığın koşulu değilse de, özel alandaki insanın hakkı olarak, yani bir insan hakkı olarak onaylanmış ve güvence altına alınmıştır. Fiiliyatta yalnızca burjuva sınıfı için bir anlam ifade eden özel mülkiyetin bir insan hakkı olarak kabul edilmesiyle birlikte kapitalistin ücretli işçi üzerindeki sömürsü de bir insan hakkı olarak onaylanmış ve güvence altına alınmış olur. Marx'ın, yine Yahudi Sorunu'nda, terimin liberalizmdeki anlamından kasıtlı, "Politik özgürleşmenin kendisi insani özgürleşme değildir."^[2] derken işaret ettiği işte bu durumdur, yani ücretli işçi üzerindeki ekonomik tahakkümün kapitalistin bir özgürlüğü ve bir "insan hakkı" olarak güvence altına alınması ve bu şekilde sürekli kılınmasıdır.

Mesela, "İnsanın insanı sömürmemesi"ni toplumsal örgütlenmemize ve insanlar arasındaki ilişkilere yön vermesi gereken genel bir ilke olarak benimsediğimizden ötürü kapitalistin ücretli işçi üzerindeki sömürsüne karşı -

çıkığımızda kapitalistle işçi arasındaki ekonomik ilişkiyi politik bir mesele olarak ele almış oluruz. Liberalizme göre bunun anlamı totalitarizmdir, zira kapitalistin mülkiyet hakkına, mülkiyetinden dilediğinde tasarruf etme özgürlüğüne düşman olmak ve bu özgürlüğü politik müdahaleyle ortadan kaldırmaya kalkmak anlamına gelmektedir. Kapitalist, dilerse sömürmemeyi seçerek fabrikasını ve üretim araçlarını işçilere devredebilir. Mülkiyet hakkı ona bu özgürlüğü de sağlar. Ancak bu onun vicdanıyla ve tercihleriyle ilgili, bizim karışamayacağımız bir meseledir. Kalkıp da işçiyi sömürmeye hakkı olmadığını söyleyip onu elindeki üretim araçlarını bırakmaya zorlarsak kapitalist üzerinde "tahakküm kurmuş" oluruz. Elbette, liberalizmde kapitalistle işçi yasa önünde eşit olduğuna göre, işçi de kendi emek-gücünü üzerinde mülkiyet hakkına sahiptir ve onu kapitaliste satıp satmamakta özgürdür. Ancak, küçük bir ayrıntı olarak, bu özgürlük işçi için açlıktan ölme özgürlüğüyle aynı anlama gelir. Sonuç olarak; liberalizme göre, işçiyi sömürüp sömürmemek kapitalistin vicdanına ve tercihine kalmış bir meseledir. Emek-gücünü kapitaliste satıp satmamak, yani sömürülmeye rıza gösterip göstermemek de işçinin kendi tercihidir. Özgür bir toplumun ve insan haklarının gereği olarak;

işçi sömürüldüğünü ileri sürerek kapitalistin elindeki üretim araçlarını kamulaştırmaya kalkmamalı, kapitalist de işçinin emek-gücünü kendisine satmakla açlıktan ölmek arasında seçim yapma özgürlüğüne müdahale etmemelidir.

Erkeğin ataerkil aile kurumu içerisinde kadınlar ve çocuklar üzerindeki tahakküm ve sömürsü de özel alanın meselesidir ve politik müdahaleden azade bir konu olması gerekir. Erkeğin aile içerisinde kadın ve çocuklarla eşit olmasını beklememelidir, çünkü liberal anlamıyla eşitlik ilkesi özel alanın değil, kamusal alanın bir ilkesidir. Ailenin bir mahremiyetinin olduğu ve bu yüzden aile içerisinde olup bitenin dışarıya gitmemesi, yani kamusal bir mesele haline gelmemesi gerektiği hep söylenir. Aile içi meselelere karışmamak gerektiği düşüncesi de hepimiz için oldukça tanıdıktır. Erkeğin aile içerisindeki tahakküm ve sömürsüne itiraz etmek; mahrem olanı dışarıya açmak, aile içi meselelere burnunu sokmak, insanların özel hayatına müdahale etmek demektir. Feminizmin kişisel olanın politik olduğunu söyleyerek yaptığı da tam olarak budur. Politik olanın kapsamının kişisel olanı da içine alacak şekilde genişletilmesi ile birlikte, kimsenin burnunu sokmaması gerektiği kabul -

edilen bu aile içi "özel" ve "mahrem" meseleler aile dışına taşınarak kamusal meseleler haline getirilir. Böylece kamusal alanın genel politik ilkeleri artık aile içi ilişkiler için de geçerlilik taşıyan ilkelerdir durumundadır. Örnek vermek gerekirse; eşitlik ilkesi artık aile içi ilişkilere de yön vermesi gereken bir ilkedir. Sol anti-kapitalist eleştiri ekonomi alanındaki tahakküm ve sömürü ilişkilerini ortaya koyarak ekonomiyi politik bir mesele haline getirirken, feminizm de aynısını aile kurumu ve kadınla erkek arasındaki ilişkiler için yapmıştır. Kate Millett'in Cinsel Politika isimli kitabında yer alan şu sözler, politika kavramının feminist müdahaleyle birlikte geçirdiği bu dönüşümün tarihsel bakımdan önemli bir ifadesidir:

"Bu kitapta politika; toplantılar, başkanlar ve partilerden oluşan o dar ve kasıtlı kavramıyla ele alınmamıştır. Biz 'politika' derken, güçlülük temelinde dayanan ilişkilerden, bir grup insanın başka bir grup tarafından yönetildiği düzenlerden bahsediyoruz." [3]

Millett, biraz aşağıda şöyle devam eder:

"Cinsel ilişkiler konusunda yapılacak bir inceleme gösterecektir ki, cinsler arasındaki durum şimdi de, bütün tarih boyunca da bir ezme ve ezilme ilişkisi olmuştur." [4]

Ailedeki egemenliğini kendisinde bir hak ve bağımsızlığının bir gereği olarak gören erkek, bu egemenliğe yönelen itirazlara bağımsızlığına yönelik bir saldırı, özerkliğinin ihlal edilmesi olarak bakar. Tıpkı yönetimi altındaki insanları ezmeyi ve sömürmeyi kendisinde bir hak olarak gören devletin, dışarıdan bu duruma yöneltilen itirazları iç işlerine karışılması ve bağımsızlığına yönelik bir saldırı olarak değerlendirmesi gibi. Kendi vatandaşlarına ne yapıp ettiğinin sadece kendisini ilgilendirmesinin egemen bir devlet olmanın koşulunu meydana getirmesi gibi, aile içerisinde ne yapıp ettiğine kimsenin burnunu sokamaması da erkeğin bağımsızlığının bir koşuludur. Bu bakımdan, Habermas'ın Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü'nde özel alanın Antik Yunan'daki karşılığı olarak değerlendirebileceğimiz oikos ile ilgili söylediği şu sözler, liberalizmin özel alan-kamusal alan ayrımının öngördüğü aile kurumu için de önemli ölçüde geçerlidir: "Kamusal hayata katılabilmenin koşulu, bir aile reisi olarak, özel hayat alanında özerk olmaktır. (...) polis'te bir şahsın konumu, oikos'taki despotluğuna bağlıdır." [5] Roma Hukuku'ndaki pater familias (aile babası/reisi) kavramı da benzer bir durumu anlatır: bir erkeğin yurttaş kabul edilmesinin koşulu; karısının, çocuklarının, kölelerinin ve diğer

mülklerinin mutlak sahibi olması, yani bir pater familias olmasıdır. Karşımızda duran, özgür olmanın başkalarına egemen olmak üzerinden tanımlandığı bir özgürlük anlayışıdır.

Benzer bir şekilde özerkliklerinin ihlal edildiğini düşünen insanlarla hayvan sömürsünün bir hak, bir özgürlük, kişilerin vicdanına ve tercihinin kalmış bir mesele olmadığını söylediğimizde de karşılaşırız. Bunun sebebi, mevcut düzende ve hakim düşüncede, hayvanlarla olan ilişkimizin de özel alana ait, politika dışı bir mesele olarak kabul edilmesidir. İnsan-hayvan ilişkisinin özel alanın konusu olması; hayvan özgürlüğü ilkesinin toplumsal yaşamımıza yön vermesi gereken genel bir ilke olarak kabul edilmediği ve insanların hayvanları sömürmemekte özgür oldukları kadar sömürmekte de özgür oldukları anlamına gelir. Tıpkı kişinin bir dini ya da felsefi düşünceyi benimsemekte özgür olduğu kadar benimsememekte de özgür olması gibi. Veganların kendi vicdanlarına göre, yani vegan olarak yaşama özgürlüklerine saygı gösterdiklerini ama bunun karşılığında kendilerinin vegan olmayışına da saygı göstermesini beklediklerini ifade eden insanlarla karşılaşmamızın sebebi bu bakış şeklidir. Meseleye bu şekilde bakıldığında; veganlara

ve veganların vicdan özgürlüğüne saygı gösterilmelidir ama veganların da vegan olmayanlara ve onların vicdan özgürlüğüne saygı göstermesi gerekir. Bu bakış şekline göre, vegan olmamızın ve vegan bir dünya inşa etmemizin, salt kişisel bir seçim değil ama adaletin bir gereği olduğunu ileri sürmemiz; kendi ahlakımızı başkalarına dayatmak olarak nitelenir. Özgürlüğü başkalarına egemen olma, başkalarını ezme ve sömürmek hakkı üzerinden tanımlayan anlayış burada da karşımızdadır. Liberal paradigman hayvan sömürsü meselesindeki karşılığı da budur.

Fakat biz liberal değiliz; tahakkümden ve sömürüden azade ilişkiler kurmamızı söyleyen etik ilkeyi, bütün bir toplumsal örgütlenmemize yön vermesi gereken ve hayatın tüm alanları için geçerli bir ilke olarak kabul eden topyekûn özgürlük savunucularıyız. Bunun bir sonucu olarak, tahakküm ve sömürü karşıtlığını insan harici hayvanlarla olan ilişkimizi de düzenlemesi gereken bir ilke olarak ileri sürüyoruz. Dolayısıyla, ücretli emek sömürsünü ya da aile içindeki tahakküm ve sömürü ilişkilerini politikanın dışında kalması gereken meseleler olarak görmediğimiz gibi hayvan sömürsünü de salt kişinin kendisini ilgilendiren bir mesele olarak ele almıyoruz. Kısacası,

biz insan-hayvan ilişkisini politik bir mesele olarak kabul ediyoruz. Bu yüzden, hayvanların kaynak haline getirildiği, tahakküm altına alındığı ve sömürüldüğü hiçbir yaşayış ve faaliyete -ister üretim ister tüketim alanına ait olsun- saygı göstermiyoruz. Tıpkı kapitalistin ücretli işçi üzerindeki, erkeğin kadın ve çocuk üzerindeki tahakküm ve sömürsüne saygı göstermediğimiz gibi. Bununla tutarlı olarak, insan üzerindeki tahakküm ve sömürüye karşı kullanılmasını meşru kabul ettiğimiz tüm araçların hayvan özgürlüğünün gerçekleşmesi amacıyla kullanılmasını meşru kabul ediyoruz. Ve kimseden hayvan özgürlüğü ilkesi doğrultusunda yaşama çabamıza ve veganlığımıza saygı göstermesini beklemiyoruz. Çünkü, bir kere hayvan özgürlüğünü politik bir ilke olarak kabul ettiğimizde, saygı gösterilmesi gereken, artık veganlar ve veganların vicdan özgürlüğü değildir; saygı gösterilmesi gereken, hayvanlar ve hayvanların bir nesneye ya da kaynağa dönüştürülmeden, tahakkümden ve sömürüden azade bir şekilde yaşama haklarıdır. "Hayvan sömürsü politiktir," derken kastettiğimiz işte budur.

REFERANSLAR

- 1) Karl Marx, Yahudi Sorunu, Sol Yayınları, 1997, s. 17
- 2) Karl Marx, Yahudi Sorunu, s. 28
- 3) Kate Millett, Cinsel Politika, Payel Yayınları, 1987, s. 44
- 4) Kate Millett, Cinsel Politika, s 46
- 5) Jürgen Habermas, Kamusalın Yapısal Dönüşümü, İletişim Yayınları, 2003, s. 60

BİR EFENDİ İDEOLOJİSİ OLARAK REFAHÇILIK VE PRATİKTEKİ KARŞILIKLARI: VEJETARYENLİK VE FLEKSİTARYENLİK

“Erdemli efendiler varken, köleliğin tehlikesi ne olabilir? Yaklaşık otuz yıl önce sık sık sözü edilen o köle sahibini hatırlamıyor musunuz? Köleleriyle bir baba şefkatiyle ilgilenmiyor muydu o?”^[1]

Bu sözler, Kropotkin'in 1896 yılında Paris'te verdiği “Anarşi - felsefesi, ideali- isimli konferansta geçer. Bu konuşmanın yapıldığı tarihten yaklaşık 30 yıl önce, 1861 yılında Rusya'da toprak köleliği kaldırılmıştır. Yani, yukarıdaki sözler, köleliğin kaldırılması gündeme geldiğinde bu değişimin karşısında olanların köleliği savunmak için kullandıkları söylemin bir aktarımıdır. Bu söylemin özü şudur: Köleliğin kendisinde bir yanlışlık yoktur, yalnızca efendilerin erdemli kimseler olması ve kölelerine şefkatle davranması gerekir. Zamanında insan köleliğini savunmak için kullanılan bu söylem, bugün hayvan köleliğini savunmak için kullanılmaktadır. Hayvan köleliğini savunmak için kullanılan bugünkü haliyle bu söylemin adı refahçılıktır. Refahçılık, hayvanların insanın

mülkü olmasının ve insan çıkarları için kaynak ve araç olarak kullanılmasının kendi başına bir yanlışlık barındırmadığını savunur. Bu yüzden, refahçılığa göre yapılması gereken; hayvanların mal ve kaynak konumunun ortadan kaldırılması değil, kaynak olarak kullandığımız hayvanlara iyi bakılması, yapılacak bir takım düzenlemelerle, sömürdüğümüz hayvanların çektiği acının ve eziyetin azaltılmasıdır.

NEDEN REFAHÇILIĞIN KARŞISINDAYIZ?

Biz refahçı değiliz ve refahçılığı meşru bir düşünce ve hareket olarak kabul etmiyoruz. Çünkü, en başta, kölelere ne kadar merhametli davranıldığını ya da davranılmadığını değil, köleliğin kendisini bir sorun olarak görüyoruz. Onları kaynak ve araç olarak kullandığımız pratiklerin her türüsünde hayvanlarla olan ilişkimizin tek yanlı karar verici olduğumuz, özgür anlaşmalara dayanmayan, dolayısıyla hayvanlar üzerinde egemen ve efendi konumunda

bulduğumuz bir ilişki olduğunu biliyoruz ve kimsenin egemeni, sahibi ya da efendisi olmak istemiyoruz. Bunun yanı sıra, malımız ve kaynağımız olarak kaldıkları müddetçe, hayvanların iyilik durumunun gözetildiği bir toplumsal gerçekliği var etmenin mümkün olmadığını da biliyor ve bunu teşhir etmeyi gerekli görüyoruz. Meseleyi insan köleliği kurumundan başlayarak ele alalım. Bir zamanlar insan köleliği savunucularının bahsettiği, kölelerine merhametli davranan efendiler gerçekten var olamaz mı? Böyle efendilerin var olması mantıken mümkündür ve bir zamanlar bir yerlerde var olmuş olabilirler. Ancak, bunlar istisnai örnekler teşkil eder. Buna karşılık, kölelik kurumunun yapısı ve köle-efendi ilişkisinin dinamiği, köleliğin bizatihi kendisinin zulüm anlamına geldiğini bir tarafa bıraksak bile, kölenin zulüm görmesi sonucunu bir kural ya da genel bir durum olarak ortaya çıkarır. İnsan köleliği için söz konusu olan bu durum, kölenin de aşağısı olarak görülen insan harici hayvanlarla olan ilişkimizde daha fazla geçerlidir: hayvanlar malımız ve kaynağımız olarak kaldığı müddetçe, sahip ve efendi olan biz insanların çıkarı ve konforu, daima hayvanların iyilik halinin üzerinde tutulacak ve, bunun sonucunda, hayvanlar bir kural olarak zulüm görmeye devam edecektir. Dolayısıyla, refahçı

ideoloji, “mutlu sömürü” söylemi ile insanların vicdanını rahatlatarak, yalnızca hayvanlar üzerindeki tahakküm ve sömürünün değil, aynı zamanda onların çektiği acı ve eziyetin de devam etmesine hizmet etmektedir. İnsan köleliğinin kaldırılmasının bir tartışma konusu olduğu dönemin aksine, bugün kimse insan köleliği kurumu var olmaya devam ederken insanların iyilik halinin gözetilebileceğini kolay kolay ileri sürememektedir. Ama, zamanında insan köleliği ile ilgili olarak savunulmuş olan bu düşünce, bugün hayvan köleliği meselesine uyarlanmış olarak güçlü ve yaygın bir şekilde yaşamaya devam etmektedir.

REFAHÇI YAŞAM PRATİKLERİNİ NEDEN BENİMSERİZ?

Hayvanlarla olan ilişkimizdeki tahakküm kuran ve sömüren konumumuz bizi rahatsız etmeye başladığında, ilk eğilimimiz, genellikle, bu ilişkiyi radikal bir şekilde sorgulayarak tutumumuzda ve hareket şeklimizde ciddi bir dönüşüm gerçekleştirme yoluna gitmek olmaz; ilk eğilimimiz, tahakkümünün ve sömürünün daha yumuşak bir görünüm verilmiş, gözlerimizi daha kolay kapatabileceğimiz biçimlerine yönelerek vicdanımızı rahatlatmak olur. Refahçı yaşam pratikleri, işte bu eğilimin sonucunda benimsenir.

Bu eğilime, vicdanımızı rahatlatmak için bahaneler yaratma, terk etmek istemediğimiz eylem ve alışkanlıklarımızı rasyonalize etme çabası eşlik eder. Mesela; hayvansal süt tüketiminin meşru olup olmadığını, ineğin sadece yavrusunun ihtiyacı kadar mı, yoksa daha fazla mı süt salgıladığı üzerinden tartışmak, bu bahane yaratma ve rasyonalize etme çabasının bir örneğidir. Eğer meselemiz buysa; malımız olan bu hayvanları daha fazla sömürebilmek için onların evrimlerini “hayvan ıslağı” denilen uygulamayla manipüle ederek yavrularının ihtiyacından daha fazla süt salgılayan inekler meydana getirme başarmış olduğumuzu söylemek gerekir. Bu süreç 12.000 yıl önce Neolitik Devrim ile başladı. 12.000 yıl önce hayvanları evcilleştirerek onları daha az zahmetle ve daha verimli bir şekilde sömürebildiğimiz uysal ve itaatkar kimseler haline getirdik. Sömürümüzü daha kolay ve daha verimli kılmak için daha uysal ve sütü, eti, yünü diğerlerine kıyasla daha fazla olan hayvanları sürekli bir şekilde çoğaltma yoluna gittik. 20. yüzyıla geldiğimizde hayvan ıslağı bilimden çok daha fazla yararlanılan bir alan olarak çok daha etkili ve çabuk sonuç veren bir uygulama olarak devam etti. Yavrusunun ihtiyaç duyduğundan daha fazla süt veren bir hayvanın fazla sütünü

kullanmamızın meşru olup olmadığı tartışması işte böyle bir tarihsel sürecin sonucunda, böyle bir tarihsel bağlam içerisinde söz konusu oldu. Bu yüzden, derdi hayvanlarla olan ilişkisini adaletli bir hale getirmek olan kişi, yavrusunun ihtiyaç duyduğundan daha fazla süt veren inek örneğinde insanın hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürsünün büyüklüğünü görebilir. Derdi vicdanını rahatlatarak sömüren konumunu sürdürmek olan kişi ise aynı örnekte, inekleri sütü için sömürmenin yanlış bir şey olmadığını kanıtını bulur. Böylece, bu duyarlı kişi, yüreğine şu serpilmiş bir şekilde, gönül rahatlığıyla hayvansal sütünü tüketmeye devam eder. Tabii ki, bir hayvanın yavrusunun ihtiyacından daha fazla süt vermesinin nasıl mümkün olduğuyula ilgilenmeyen birisi, o hayvanın kaynak olarak kullanılmak üzere dünyaya getirilmiş olmasıyla, kaynak olarak kullanılmak üzere yaşatılması ve bunun için doğurganlığının sömürülmesiyle de ilgilenmez. Mevcut durumda, anne inek de, yeterli miktarda süt içip içemediği meselesiyle pek dertlendiği buzağı da, insan çıkarlarına hizmet etmesi için var edilmiş bir kaynaktan ibarettir ama bu durumun onun için bir önemi yoktur: eğer buzağı karnı doycak kadar süt içebiliyorsa bütün sorun çözülmüştür. İşte böyle vicdan rahatlamalarla, bahaneler ve

rasyonalizasyonlarla benimsenen refahçı yaşam ve tüketim pratiklerinin en yaygın olanları vejetaryenlik ve fleksitaryenliktir.

VEJETARYENLİK

Vejetaryenlik, hayvanları öldürmemizin yanlış ama onları mülkümüz haline getirmemizin ve kaynak olarak kullanmamızın meşru olduğu kabulüne dayanır. Yani, vejetaryenlik, hayvanlar üzerindeki efendiliğimizi, tahakküm ve sömürümüzü mesele etmeyip onaylarken, sahipleri olarak hayvanlara canlarını almama lütfunu göstermemizi etik bir davranış şekli olarak ileri sürer. İçinde yaşadığımız dünyada hayvanların kitlesel katli günlük rutinin normalleşmiş bir parçası olduğu için, mallarına canlarını almama lütfunu bahşeden bir sahip olduğumuz düşüncesi vicdanımızın yatışmasına ve kendimizden memnuniyet duymamızı yarar. Öyle ya, diğer sahipler yapmazken, biz hiç de zorunda olmadığımız halde bu lütufta ve fedakarlıkta bulunuyoruzdur. Böylece hayvanlarla olan ilişkimizde temelden yanlış bir şeyler olabileceğini sorgulamayız ve alışageldik düşünüş ve hareket şeklimizi özü itibariyle devam ettiririz. Yani, diyebiliriz ki, vejetaryenlik, hayvanlarla olan ilişkimizi adil hale getirmek için atılan adımlardan biri olmaktan ziyade, refahçılığın tüm biçimleri

gibi, adaletsizliğin devamına yarayan bir pratiktir.

Vejetaryenliğin refahçı ideolojiye dayananlar arasında kendi kabulleri ile tutarsızlığı en açık, muhakemeden ve gerçeklikten en uzak pratik olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü süt, yumurta, yün gibi hayvansal et dışındaki hayvansal ürünlerin elde edilmesinin hayvanların katli ile alakası olmadığı zannına dayanır ama gerçek açıkça bunun tam aksidir.

Süt vermesi için hamile bırakılan ineğin dişi buzağuları süt kaynağı olarak kullanılmak üzere hayatta tutulurken, aralarından ileride damızlık olarak kullanılacak olanlar ayrıldıktan sonra, erkek buzağuların gittiği yer ise kasaptır. Damızlık olarak kullanılmak üzere ayrılan erkek buzağuların kaderi ise, insan efendiler tarafından kaynak olarak kullanılacak yeni buzağular elde edilmesi amacıyla cinselliğinin kontrol edilmesi ve sömürülmesidir.

Dişi buzağuların kaderi ise süt salgılaması ve et ya da süt kaynağı olarak kullanılacak yeni buzağuların üretilmesi için sürekli hamile bırakılarak doğurganlıklarının sömürüldüğü bir hayat yaşamaktır. Ama süt kaynağı olarak kullanılmak üzere hayatta tutulan bu dişi buzağuların akıbeti de erkek buzağularınki gibi yine kasaptır.

Çünkü inekler, bir süt kaynağı olarak verimsiz hale geldiklerinde kasabın yolunu tutar. Böylece kaynak olarak kullanılacak yeni hayvanlar üreten doğurgan bir beden ve bir süt kaynağı olarak sömürülerek yaşadıkları hayatları, et kaynağı olarak sömürülmek üzere katledilmeleri ile sona erer.

Yumurta üretiminde ise, “serbest-gezen” diye adlandırılarak etik ve insancıl olduğu vurgulanan yumurta üretim pratiği dahil olmak üzere, erkek civcivlerin öldürülmesi bir kuraldır. Neden öldürülürler? Çünkü yumurtlamadıkları için insan efendinin işine yaramazlar. Ama, insan efendi bunu hiç istemese de, yumurtalardan dişi civcivlerin yanı sıra erkek civcivler de çıkar. Yumurtlayacakları için hayatta tutulan tavukların hayatına devam edebilmesi ise insan efendinin verimli bulacağı denli yumurtlamaya devam etmelerine, yani yumurta verimlerinin sürmesine bağlıdır.

Peki, yününü giydiğimiz koyunun süt kaynağı olarak kullanıldıktan sonra kasabın yolunu tutacak koyundan başka bir koyun olduğunu mu düşünüyorsunuz? Ya da, yününü giydiğimiz koyun, vejetaryen de olmayan naveganlar etini yesin diye kasabın yolunu tutan kuzu ve koyunları doğuran koyundan başka bir koyun mu? Vejetaryenlik, bir tarafta

hayvanların yalnızca et kaynağı olarak kullanılmak üzere üretildikleri, dolayısıyla öldürüldükleri bir hayvancılığın; diğer tarafta ise yalnızca sütleri, yünleri, yumurtaları için kullanıldıkları ve bu yüzden öldürülmedikleri başka bir hayvancılığın var olduğu bir dünyada yaşıyormuşuz gibi acayip bir düşünceye dayanır ve bu düşünceyi yeniden üretir. Ancak, insan efendinin sütünden, yününden, yumurtasından yararlanmak için, yani bir kaynak olarak dünyaya getirmekte, bunun için cinselliklerini, doğurganlıklarını kontrol etmekte bir beis görmediği hayvanları çıkarına gördüğü takdirde öldürmesinde öngörülemez ya da şaşılacak bir taraf var mıdır? Ya da, toplum bir mülk olarak sahibi olduğu ve kaynak olarak kullanmak üzere dünyaya getirdiği birilerinin hayatını ne kadar önemseyebilir? Peki, daha da önemlisi, insan hayatını önemseyemediğini birilerini mülkü ve kaynağı haline getirir mi?

FLEKSİTARYENLİK

Fleksitaryenlik, vejetaryenlikten farklı olarak, et dışındaki hayvansal ürünlerin üretiminin de hayvanların zulüm görmesine yol açtığı kabul edildiği bir pratiktir. fleksitaryen, bir taraftan vegan olmayan tüketim ve pratiklerde bulunmaktan uzak duran biridir. Ancak, diğer taraftan, bu uzak durma durumu

onun için kolaylıkla terk edilebilecek bir niteliktedir. Bu yüzden, bu tüketim ve pratiklerde bulunmaya keyfi bir şekilde devam eder. Fleksitaryenlerin bir kısmı “fleksitaryen” nitelemesini benimserken bir kısmı da keyfi navegan pratiklerinin onu vegan olmaktan çıkarmadığını düşünür. Fleksitaryenliğin hayvan hareketi içerisindeki en bilindik örneklerinden biri Peter Singer'dır ve onun 2006 yılı Ocak ayında Satya isimli dergiye verdiği röportajta sarf ettiği şu sözler, bir fleksitaryenin nasıl hareket ettiğini iyi bir şekilde açıklar:

“Kendim için alışveriş yaparken, vegan ürünler satın alıyorum. Fakat yolculuk sırasında bazı yerlerde vegan yiyecek edinmek zor olduğundan vejetaryen besleniyorum. Organik değilse yumurta tüketmem, şayet organikse tüketirim. Sadece peynirden yapılmış bir yiyecek de sipariş etmem; fakat Hint yapımı sebze körisinin inek sütüyle pişirilip pişirilmediğini de pek umursamam.”^[2]

TEORİZE EDİLMİŞ REFAHÇI DÜŞÜNCE DEN İLERİ GELEN FLEKSİTARYENLİK

Fleksitaryenlik, birbiriyle bir şekilde ilişkili olan çeşitli sebep ve meşrulaştırmalarla benimsenen bir pratiktir. Bu sebeplerden biri, sömürünün kendisini bir sorun olarak değerlendirmeyip onun nasıl ya

da hangi koşullarda gerçekleştiği ile ilgilenen refahçı bakış açısıdır. Bu bakış açısıyla fleksitaryen olan kişi, endüstriyel çiftliklerde üretilen hayvansal ürünleri kullanmaktan genellikle uzak dururken, köyden gelen ya da organik çiftliklerde üretilen sütü içmekte, yumurtayı yemekte bir mahsur görmez. Çünkü, köylünün ya da organik üretim yapan çiftçinin hayvanlarını sevdiğini, onlara iyi baktığını düşünür. Yani, onların erdemli ve merhametli efendiler olduklarını düşünür. Köleliğin kendisini bir sorun olarak değerlendiremediği için de, buralarda üretilen hayvansal ürünleri satın almak, kullanmak ya da tüketmekte bir yanlışlık görmez. Hatta, “insancıl” muameleyle yetiştirilip acısız bir şekilde öldürüldüğü ileri sürülen hayvanların etlerini yemeyi uygun gören fleksitaryenler de vardır.

HAYVAN SÖMÜRÜSÜNÜ CİDDİYE ALMAMAKTAN İLERİ GELEN FLEKSİTARYENLİK

Birincisi ile yakından ilişkili olan diğer bir sebep; basitçe, hayvan sömürsünü ciddiye almamak, önemsememektir. Bu durumun sonucu olarak, hayvanları sömürmeyi kendimizde bir hak olarak görürüz ve vegan olmayı, adaletsiz bir eyleme son vermek olarak değil, bir fedakarlık örneği ve hayvanlara karşı bir lütuf

olarak değerlendiririz. Meseleye böyle bakınca, navegan pratikleri sürdürmek ya da onlara geri dönmek hiç zor olmaz. fleksitaryenliğin bu biçimi “Tamamen peynirsiz yaşayamıyorum”, “İçinde süt olan falan tatlıdan vazgeçemiyorum”, “Sevdiğim navegan yiyecekleri yeme konusunda zaman zaman kendime hoşgörü gösteriyorum”, “Kendime hile yapıyorum” gibi sözlerle ifade edilir. Böyle laflar edebilmek; açıkça, tahakküm ve sömürüyü ciddiye almamak, hatta bahsedileni bir tahakküm ve sömürü olarak bile görmemek anlamına gelir. Böyle laflar etmek “Ben Türk/Sünni/erkek ayrıcalıklarımдан, bu ayrıcalıkların koşulladığı davranış şeklimden vazgeçemiyorum” demekten özünde farksızdır. Şimdi bu sözlerin, daha entelektüelize edilmiş bahaneler olarak ifade edilmiş biçimlerine bakalım.

“Her insanın elinden gelen farklıdır”

Elbette herkesin elinden gelen farklıdır. Ancak zaten hiç kimse elinden daha fazlası gelmediği için eleştirilmemektedir. Eleştirilen; hayvan sömürsünü ciddiye almamaktan ötürü konfor alanının dışına çıkmaya teşebbüs etmeme, değişim yönünde aktif çaba göstermeme durumudur. Bu durum içerisinde bulunan birisi, elinden geleni yapıyor değildir.

“Her insanın ihtiyaçları farklıdır; birisi için keyfi olan bir kullanım bir başkası için öyle olmayabilir”

İnsanların ihtiyaçları elbette farklıdır ve bunun sonucu olarak, keyfi olanla olmayan arasındaki ayrım kişiden kişiye farklılık gösterebilir. Ancak, hayvan sömürsünü önemsemeyen ve bu sömürsünün faili olmaktan imtina etmek için gösterilen çabayı bir fedakarlık olarak değerlendiren birisinin keyfi olanla olmayan arasında yaptığı ayrım, güçlü bir şekilde kendi çıkar, keyif ve konforunu önleme eğiliminde olacaktır. Eleştiri konusu olan tam olarak budur: kendi çıkar, keyif ve konforumuzu öncelendiğimiz için ihtiyacı tamamen görel bir olgu olarak ele alma ve bunu sömürü eylemini sürdürmek için bahane olarak kullanma durumudur. Bu konunun daha fazla tartışma götürür tarafı, depresyon gibi psikolojik güçlük durumları olabilir. Bu konu ise bizce şöyle değerlendirilebilir: Eğer içinde bulunduğumuz psikolojik güçlük, bizi konusu insan olan adalet meselelerini gözetmekten alıkoymazken (mesela insanlarla olan ilişki ve etkileşimlerimizde onların haklarını ve sınırlarını gözetmeye devam ediyor) hayvan sömürsü meselesini feda etmemize yol açıyorsa yine aynı yere çıkarız: hayvan sömürsü meselesini, insan meselelerine kıyasla pek az önemsemekteyizdir.

İSRAFTA BULUNMAMA KAYGISINDAN İLERİ GELEN FLEKSİTARYENLİK

Zaten alınmış navegan bir ürünü kullanmaz ya da zaten yapılmış navegan bir yemeği yemezsek israfa bulunmuş olacağımız düşüncesi, sık olarak karşımıza çıkan bir başka fleksitaryenlik sebebidir. Bu düşünce, hayvanları bakışımızın temelde değişmemiş olmasının bir sonucudur. Alınmış ya da üretilmiş navegan bir ürünü kullanmadığımız ya da tüketmediğimizde israfa bulunmuş olacağımızı düşünmemiz, onu hala kullanılabilir bir şey olarak görmemizden ileri gelir. Ancak, eğer hayvanlar kaynak olarak kullanabileceğimiz varlıklar değilse, hayvanların kaynak olarak kullanılmasıyla elde edilmiş bir ürün de kullanılabilir bir şey olmamalıdır. Sonuç olarak, zaten “kullanılabilir” olmayan bir şeyin kullanılmaması, onun israf edilmesi demek değildir. Hayvanlara kaynak olarak muamele etmememiz gerektiği kabul edildiği ve bir şeyi kaynak olarak kullanmanın ne anlama geldiği bizim için açık olduğu takdirde, kimse navegan bir ürüne baktığında kullanılmaz ya da tüketilmezse israf olacak bir şey görmeyecektir. İsfaf gerekçesi kimi zaman samimi bir kaygıya dayansa da kimileyin de gayet tüketim kültürünün sevk ettiği yönde bir hayat yaşayan kişiler tarafından dile

getirilebilmektedir. İkinciler durumunda, israf etmeme kaygısının yalnızca veganlık ve hayvan sömürüsü söz konusu olduğunda ortaya çıkıyor olmasının bilhassa sorgulanması gerekir.

REFERANSLAR

- 1) Pyotr Kropotkin, Anarşi felsefesi-ideali, Kaos Yayınları, 2005, s. 36
- 2) Satya isimli derginin Ocak 2006 tarihinde Peter Singer ile yaptığı röportaj
<https://abolisyonistveganhareket.org/post/77722317084/peter-singer-niye-veganligi-savunmuyor> ; https://www.abolitionistapproach.com/peter-singer-oh-my-god-these-vegans/#.Uv_fTWJ_sbY

HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ VE EKOLOJİ İLİŞKİSİ: EKOLOJİK YÖNTEMLERLE TAHAKKÜM ALTINA ALMAK, SÖMÜRMEK VE KATLETMEK MEŞRU MUDUR?

Faşizmin ekoloji düşüncesine içkin olduğu iddiası, hümanizmin saflarından ekoloji düşüncesine ve hareketine yöneltilen suçlamalardan biridir. Nazilerin Kasım 1933, Temmuz 1934 ve Haziran 1935 tarihli doğa ve hayvan koruma yasaları; derin ekoloji üzerinde büyük etkisi bulunan düşünür Martin Heiddegger'in Nazileri desteklemiş olması; insan-doğa ikiliğini reddederek insanı doğanın bir parçası kabul eden Alman Romantizmin Nazi ideolojisinin kaynaklarından biri olduğu değerlendirmesi; doğa korumacılığının ABD'deki öncü isimleri arasında karşılaştığımız ırkçılık, ojeni savunuculuğu, yabancı ve göçmen düşmanlığı bu suçlamanın tarihsel kanıtları olarak sunulur.

Kabul etme gerekir ki; sol ile özdeşleşmiş olsa da anti-kapitalizmin görmezden gelinemeyecek sağ/ muhafazakar biçimlerinin de var olması gibi, 1960'lardan beri yine sol ile özdeşleşen gelen ekoloji düşüncesi ve hareketinin de

tarihsel ve politik bağlamlara bağlı olarak sağ ile bir araya geldiği örneklerin var olduğu bir gerçektir. Ancak, bize göre, bu örneklerin varlığı, hümanistlerin söz konusu suçlamasının haklılığını değil, yalnızca, ekolojinin içkin bir zorunlulukla sol ve özgürlükçü olmadığını ortaya koyar.

Söz konu suçlamanın teorik argümanları ise ekoloji düşüncesinin; (i) insan ile doğanın birbirinden ayrılığı fikrini reddederek insan onuru ve haklarının kendisine dayandığı temeli de reddettiği, (ii) doğanın içkin değerini kabul ederek demokrasiye aykırı bir şekilde insana doğa karşısında yükümlülükler yüklediği ve (iii) parça karşısında bütünü önceleyerek insanı ve bireyi bütün için feda edilebilir kıldığı kabulleri üzerinden şekillenir.

İlk argüman, faşizmin insanı doğanın parçası kabul eden her türlü anlayışa içkin olduğunu savunur. Bunun sebebi, bireyin değeri ve özgürlüğünün, insan

onuru ve haklarının insan ile doğanın birbirinden ayrılığı kabulü üzerinden temelleniyor olmasıdır. Bu yüzden, ekoloji düşüncesinin yaptığı gibi, insan-doğa ikiliği reddedilerek insanın, doğanın dışında yer alan bir varlık değil, onun bir parçası olduğunun kabul edilmesi, insanın ve bireyin değerine dair tüm kazanımların feda edilmesi anlamına gelecektir.

İkinci argüman, doğanın içkin değerinin kabul edilmesinin bireyin özgürlüğünün reddedilmesi anlamına geleceği üzerinde durur. İçkin değere sahip olduğunun kabul edilmesi doğayı bir hak öznesi kılarak insana doğa karşısında yükümlülükler getirecek ve böylece bireyin hareket özgürlüğünü kısıtlayacaktır: birey, insana zarar vermese bile, doğaya zarar veren davranışlarda bulunmaktan men edilecektir. Bu sebeple, Luc Ferry gibi liberal hümanistler, insanın doğa karşısında yükümlülüklerle sahip olduğu bir toplumun yaratılmasının demokrasinin ortadan kaldırılması anlamına geleceğini savunmaktadır.

Üçüncü argüman, ekoloji düşüncesinin, “totaliter” ideolojilerde olduğu gibi, parça ve bireysel olan karşısında bütünü öncelediğini ve böylece insanı ve bireyi bütünün iyiliği için feda edilebilir kıldığını savunur. Doğadan ya da ekosistemden bahsettiğimizde

parçadan değil, bütünden bahsetmekteyizdir. Dolayısıyla, doğanın ya da ekosistemin yararını iynin ve yapılması gerekenin kıstası kabul ettiğimizde, bu yararın korunması ya da gerçekleştirilmesi öyle gerektirdiği takdirde, bütünün sadece bir parçası olan insanı ve bireyi feda etmek meşru bir eylem ve bir yükümlülük haline gelecektir.

Bizim bu argümanlarla ilgili değerlendirmelerimiz kısaca şu şekildedir:

Biz insan onurunun ve haklarının kabul edilmesinin bütün bir insan harici doğanın bir nesneye indirgenmesi anlamına geldiği hümanist insan hakları anlayışının kendisini faşizan bir anlayış olarak değerlendiriyoruz. Bununla birlikte, pek çok derin ekolojist tarafından savunulmakta olan, insan-doğa ikiliğinin reddedilmesinin farklılıkların yadsınması ve doğanın tüm unsurlarının aynılaştırılması anlamına geldiği bir ekoloji anlayışını da reddediyoruz. Zira, böyle bir ekoloji anlayışının da faşizan içerimlere sahip olduğunu düşünüyoruz. Eğer demokrasiden anlaşılan, insanın bütün bir insan harici doğaya istediği gibi muamele edebilme özgürlüğü ise, evet, biz demokrasiyi reddediyoruz ve insanın insan olmayan

karşısındaki yükümlülüklerine uygun hareket etmesini sağlamak amacıyla gerektiğinde zora baş vurulmasını savunuyoruz.

Üçüncü argümanı, eylemlerimizin etik niteliğinin belirlenmesinde ekosistemlerin iyiliğini tek kıstas olarak kabul eden ekosentrist ekoloji anlayışı bakımından haklı buluyoruz. Fakat, benimsediğimiz ekoloji anlayışı Bookchinciler gibi bir eko-hümanizmi olmamakla birlikte, ekosentrizmin tek mümkün ekoloji anlayışı olduğunu ya da ekoloji düşüncesinin ekosentrizm üzerinde temellenmek zorunda olduğunu düşünmüyoruz. Dahası, ekosentrizmi söylemde benimseyenler hayli fazla olsa da, onu gerçekten benimseyen pek fazla insana rahatlamanın mümkün olmadığı görüşündeyiz.

Aslında, bu kadar uzun bir girişe rağmen, bizim derdimiz, faşizmin gerçekte ekoloji düşüncesine içkin olup olmadığı da değil. Öyle olduğunu düşünmüyoruz. Ayrıca, ekoloji mücadelesi içerisinde yer alan pek çok kişinin insan özgürlüğü mücadelesinin pek çok alanında da mücadele verdiğine şahidiz. Çoğunlukla liberallerden gelen böyle suçlamaları çok dikkate almaya gerek var mı, doğrusu ondan da emin değiliz. Zaten bu yazı onların suçlamalarına cevaben yazılmadı. Biz burada, insanlar söz konusu olduğunda

son derece özgürlükçü bir ekoloji anlayışı benimseyenlerin, insan harici hayvanlar söz konusu olduğunda eko-faşizmle oldukça uyumlu bir ekoloji anlayışına nasıl kolaylıkla döndüklerinden bahsedeceğiz.

ANTI-HÜMANİZM MASKESİ TAKMIŞ BİR HÜMANİZM OLARAK EKOSENTRİZM

Ekosentrizm, ekoloji hareketinin söyleminde oldukça güçlü ve görünür bir yere sahiptir. Bir Kum Yöresi Almanığı isimli kitabında yer alan Toprak Etiği isimli denemesiyle Aldo Leopold, ekosentrizmin öncüsüdür. Ancak, Leopold, bu etik anlayışı, günümüzde daha yaygın kullanımı olan tabirle “ekosentrizm” olarak değil, ilgili makalesinin de ismi olan tabirle “toprak etiği” olarak adlandırır. Ekosentrizm, insan çıkarlarını merkeze koyan hümanist etiklerin bir eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı, Leopold, doğanın sadece insana sağladığı yarar bakımından, yani salt görel ve araçsal bir değere sahip olarak görülmesine ve insan çıkarları doğrultusunda arzu edildiği gibi kullanılabilir bir kaynağa indirgenmesine karşı çıkar. O, doğaya bu şekilde bakılmasını ve bu bakış şekliyle örtüşen ilişki kurma şeklini şu sözlerle eleştirir:

“Toprak, Odysseus'un hizmetçi

kadınları gibi, hâlâ bir mülk olarak görülmektedir. Toprakla olan ilişki hâlâ tümüyle ekonomiktir ve bu, insana yükümlülükler getiren değil ayrıcalıklar sağlayan bir ilişkidir.”^[1] Buna karşılık, Leopold'un “Toprak etiği, [etik] topluluğun sınırlarını karaları, suları, bitki ve hayvanları, yani tüm toprağı kucaklayacak şekilde genişletir.”^[2] Böylece, ona göre, “Toprak Etiği, Homo sapiens'in rolünü toprak topluluğunun fatihliğinden onun sade bir üyesi ve vatandaşına çevirir.”^[3]

Tabii ki, bu şekilde doğanın içkin değerinin tanınması, yani onun insana sağladığı yarardan bağımsız olarak bir değere sahip ve kendi başına saygıya değer olduğunun kabul edilmesi, insanın doğaya hiçbir müdahalede bulunmaması gerektiği anlamında anlaşılmaz:

“Toprak Etiği tabii ki bu ‘kaynakların’ değiştirilmesini, yönetilmesini ya da kullanılmasını engelleyemez ancak onların varlıklarını sürdürme haklarını, en azından bazı bölgelerde ve doğal hallerinde varlıklarını sürdürme haklarını tasdikler.”^[4]

Leopold, bu etik anlayışın özünü şu şekilde açıklar:

“Bir eylem biyotik topluluğun bütünlüğünün dengesini ve güzelliğini koruduğunda doğru,

aksi takdirde yanlış bir eylemdir.”^[5]

Bunun ne anlama geldiğini açmak iyi olacaktır. Ekosentrizm göre; bir eylem ekosistemlere yarar sağlıyor ise iyi ama zarar veriyor ise kötüdür. Ne yarar sağlıyor ne de zarar veriyor ise ne iyi ne de kötü bir nitelik arz eden ama meşru ve, dolayısıyla, kişilerin tercihine kalmış bir eylemdir. Dolayısıyla, doğanın herhangi bir unsuruna yönelik herhangi bir müdahalemiz, ekosistemlere zarar vermemesi koşuluyla meşru bir eylem olacaktır. Eğer ekosistemleri bir zarardan koruyor ya da onlara bir yarar sağlıyor ise ahlâkî bir gereklilik ve bir yükümlülük halini alacaktır.

Meseleyi avcılık konusu üzerinden ele alalım. Ekosentrizmle uyumlu olarak, Leopold'un ve çoğu ekolojistin avcılığa yönelik itirazı avcılığın bizatihi kendisine değil, onun ekosistemin iyiliği gözetilmeden icra edilmesine yönelik bir itirazdır. Onların savunduğu; hayvanların öldürülmemesi değil, doğru hayvanların uygun zamanlarda ve doğru sayılarla öldürülmesi, böylece, tür popülasyonunun, parçası olduğu ekosistemin zararına olacak derecede azalmamasına özen gösterilmesidir. Onlar için, bir hayvanı öldürme eyleminin kendi başına herhangi bir önemi yoktur. Peki, bir hayvanın popülasyonunun azalmasının

ekosistemin yararına olduğu sonucuna varılmışsa ne olur? O zaman, bu hayvan türünün üyelerini öldürmek, meşru olarak görülmekle kalmaz, aynı zamanda iyi bir eylem ve bir yükümlülük olarak kabul edilir. Aldo Leopold'un takipçisi Baird Callicott'un aşağıdaki sözleri, bu değerlendirme şeklinin açık bir ifadesidir:

“Belli bölgelerde ak kuyruklu geyik avlamak ve öldürmek sadece etik olarak uygun olmakla kalmayıp aynı zamanda etik bir zorunluluk da olabilmektedir... Her koşulda, ekolojik sistemler üzerindeki etki, eylemin etik niteliğinin tespitinde belirleyici etmendir.”^[6]

İstilacı tür olarak nitelenen hayvanlar söz konusu olduğunda bu değerlendirme şekli çok daha yaygın ve açık bir şekilde dile getirilir. Köpeklerin ve kedilerin, serbest bir şekilde dolaştıkları takdirde biyolojik çeşitliliğe zarar verdikleri gerekçesiyle evlere ve barınaklara kapatılmasını, hatta yok edilmesini savunan ekolojistler asla istisna değildir. Böylece, insan eylemlerinin sonucu olarak ortaya çıkan ekolojik tahribatın faturası; yine insanın tahakkümü altında olan, genetiklerini amaç ve arzularımız doğrultusunda manipüle ettiğimiz ve kendilerine yaşam alanı bırakmadığımız hayvan türlerine

kesilir.

Kolaylıkla görülecektir ki, ekosentrist bir söylemi benimseyen ekolojistler; insana yönelik şiddet, tahakküm ve sömürü eylemlerini sadece bütüne ya da ekosistemlere olan etkisi bakımından ele almaz. Bu eylemlerin bizzat kendileri yanlış ve haksız olarak nitelenir. Aynı şekilde, insan bireylerinin ne yaşadığının da kendi başına önemli olduğu kabul edilir. Yani, insan bireyine yönelen zarar verici bir eylem bütüne zarar vermediği takdirde önemsiz addedilmez. İşçiler, ezilen halklar, kadınlar, çocuklar, LGBTİ+'lar üzerindeki şiddet, tahakküm ve sömürüyü salt ekosistemlere olan etkisi üzerinden değerlendirmeyi savunan bir ekolojiste rastlamak pek mümkün değildir. Ama konu insan harici hayvanlara geldiğinde, tek kıstasın bütünün iyiliği olduğu bir değerlendirme biçimine keskin bir geçiş yapıldığını görürüz. Böylece; hayvanları ekonomik amaçlarla dünyaya getirmek ve kullanmakla bitki tarımı yapmak, bir bitkiyi hasat etmekle bir hayvanı öldürmek aynılaştırılır ve bu eylemlerin tümü, ekosistemlerin iyiliğinin gözetilmesi koşuluyla aynı şekilde meşru kabul edilir. Hatta, ekolojistler, hayvan özgürlükçülerinin hayvanlara yönelik müdahalemiz ile bitkilere yönelik muamelemizin bu şekilde tamamen aynı

değerlendirilmesine yönelik itirazını hayvanlar için ayrıcalık talep eden, türcü ve anti-ekolojist bir tutum olarak niteleyerek mahkum eder. Aslında, tutarlı bir ekosentrizm, insan harici varlıklar kadar insanı da bütünün iyiliğine tâbi kılmalı, onu sadece bütüne sağladığı yarar bakımından bir öneme sahip olarak görmeli ve bütün için feda edilebilir kabul etmelidir. Ama nedense, bir halkı yok etme eyleminin, ekosistemlerin iyiliğinin gözetilmesi koşuluyla bir tarlayı biçme eylemi kadar meşru olacağını düşünmek kimsenin aklına gelmez.

Özetle; ekosentrist etiğin ekosistemlerin iyiliği kıstası, doğanın insan harici unsurlarıyla ilgili değerlendirmelere tek kıstas olarak uygulanırken, konusu insan olan durumların değerlendirilmesinde eylem ve pratiklerin insanı nasıl etkilediği kendi başına önemli kabul edilerek, bambaşka bir kıstasa başvurulmaktadır. Böylece, ekosentrizm, insan harici hayvanların “ekolojik” yöntemlerle insanın şiddet, tahakküm ve sömürsüne maruz bırakılmasının meşrulaştırılmasında kullanılan bir araçtan ibaret hale gelmektedir. Diyebiliriz ki; söylemde çok radikal olan ve hiçbir unsuruna ayrıcalık tanımaksızın bir bütün olarak ekosistemlerin iyiliğini gözetilen

ekosentrizm; günün sonunda insanın egemen, sömürücü ve ayrıcalıklı konumuyla kolaylıkla uzlaşarak anti-hümanizm maskesi takmış bir hümanizme dönüşmekte, bu şekilde, insanın tahakküm ve sömürsünün daha incelikli bir ideolojisi olarak bu tahakküm ve sömürünün sürdürülmesine hizmet etmektedir.

Peki, ekosentrizmi reddetmek, bir bütün olarak ekolojiyi reddetmek anlamına mı gelir?

TOPYEKÛN ÖZGÜRLEŞİMCİ BİR EKOLOJİ ANLAYIŞI

Perry Kornegger, “Anarşizm: Feminist Bağlantı” isimli yazısında hem bireyselliğe hem de kolektifliğe duyulan inancın anarşizmin temel ilkelerinden biri olduğunu savunur. Feminist olmasının yanı sıra bir komünist de olan Kornegger, anarşist bir komünizmle ilgili olarak şöyle der:

“Bireysellik, komünist düşünceyle çelişmez. Ancak, diğerlerinin ihtiyaçlarını önemsemeyen ve rekabeti teşvik eden ‘aşırı bireycilikler’ ile diğerlerinin özgürlüğünü ihlal etmeden özgürlüğü içerimleyen gerçek bireyselcilik arasında ayırım yapılmalıdır.”^[7]

Anarko-komünist Pyotr Kropotkin de 1986 tarihli Anarşi - felsefesi, ideali- isimli

konferansında “Bireyciliğin en iyi temeli komünizmdir,” der ve bu bireyciliğin “herkesi herkese karşı mücadeleye yönelten ve şimdiye kadar bilinen tek bireycilik” olmadığını ekler.^[8] Gerçekten, birey mi toplum mu ikiliğini reddederek, toplumun iyiliğini temel bir ilke olarak benimserken bireye de büyük değer vermesi ve onun toplum yararı için feda edilmesini net bir şekilde reddetmesi anarşizmin onu liberalizmden de ve otoriter sosyalizmden de ayıran temel bir ayırt edici özelliğidir. Biz anarşizmin bireyin değerinin tanınması ile toplumculuğu bu şekilde bir araya getirişinin topyekûn özgürleşimci bir ekoloji anlayışının oluşturulması için örnek alınabileceğini düşünüyoruz. Böyle bir ekoloji anlayışı, ekosistemlerin iyiliğini gözetmeyi temel bir yere koyacak ancak insanlar için olduğu kadar insan harici hayvanlar için de ekolojik etkiyi eylem ve pratiklerin etik niteliğinin belirlenmesinin tek kıstası olarak kabul etmeyecektir. O, toplumun ayrıcalıklı kılınan bir kesiminin çıkarları için çoğunluğun yoksulluğa mahkum edilmesine karşı çıkılması misali, belirli bir unsura fayda sağlamak uğruna bir ekosistemin tahrip edilmesine karşı çıkacaktır. Ancak, bireyin kendinde değerinin yadsıyan ve onu toplum yararı adına feda edilebilir gören anlayışın reddedilmesine benzer şekilde,

ekosisteme zarar vermeyen bir avcılık pratiğini de meşruiyetten yoksun kabul edecek ve, Leopold’un takipçisi Baird Callicott’tan farklı olarak, ekosistemin iyiliği öyle gerektirdiği durumda bir hayvanı avlamanın ve öldürmenin etik bir zorunluluk olduğunu ileri sürmeyecektir. Aynı şekilde, böyle bir ekoloji anlayışı; yeşil bir kapitalizm idealini, olanaklı gördüğü takdirde dahi, sırf ekolojik tahribata yol açmadığı gerekçesiyle meşru görmeyeceği gibi, bugün ekolojik krizin önemli kaynaklarından birini teşkil eden hayvancılığın da ekolojik bir biçimde icra edildiği takdirde meşru olacağını kabul etmeyecektir. Bizim benimsediğimiz ekoloji anlayışı budur.

HAYVANCILIKLA İLGİLİ SORUNUN ENDÜSTRİYEL HAYVANCILIK SORUNUNA İNDİRGENMESİ VE EKOLOJİK KÖLELİK İDEALİ

Hayvanların insanın mülkü haline gelmesi, yaklaşık 12 bin yıl önce gerçekleşmiş olan Neolitik Devrime tekabül eder. Neolitik Devrimin bir ayağını bitkilerin evcilleştirilip kültüre alınması oluştururken, diğer ayağını hayvanların evcilleştirilip mülkleştirilerek sistematik sömürüye tabi hale getirilmesi teşkil eder. Sistematik hayvan

sömürsünün önemli bir yönü olan; daha uysal, eti, yünü, sütü daha fazla hayvanlar var ederek sömürümüzü daha kolay ve verimli kılmak amacıyla hayvanların genetiklerini manüple ettiğimiz "hayvan ıslağı" uygulaması da yine Neolitik Devrimle başlamıştır. Tüm bu bilgiler ışığında, 12 bin yıl önce gerçekleşen bir süreç olarak Neolitik Devrime karşılık, endüstriyel hayvancılığın bin yıllarla düşündüğümüz takdirde "daha dün" diyebileceğimiz 20 yüzyılın ürünü olduğunu göz önünde bulundurursak, sistematik hayvan sömürsünün daha endüstriyel hayvancılığın esamesi yokken ortaya çıktığı kendisini aşikâr edecektir. Endüstriyel hayvancılığın yaptığı, o zamana kadar var olmayan sistematik hayvan sömürsünü var etmek değil, bu sömürüyü yoğunlaştırmaktır.

Yine aynı şekilde, endüstriyel hayvancılığın ortaya çıkışı insanlık tarihinin uzunluğu göz önünde bulundurulduğunda oldukça yeni bir fenomenken, hayvanların çıkarlarımız doğrultusunda dilediğimiz gibi kullanabileceğimiz varlıklar olduğu düşüncesi binlerce yıldır egemen düşünce konumundadır. Toplumda yaygın ve egemen bir hal almış bir düşünceden bahsediyorsak, bahsettiğimiz asla salt bir düşünce değildir. Marx ve Engels'in Alman İdeolojisi'nde "Yaşamı belirleyen

bilinç değildir, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır."^[9] sözüyle ifade ettiği olgu, burada da geçerlidir. Yani, hayvanların insanın çıkarları doğrultusunda dilediği gibi kullanabileceği varlıklar olduğu düşüncesinin yaşamın içinde maddi bir temeli vardır. Bu düşünce, insanın hayvanlara zaten böyle muamele ediyor olmasının, insan-hayvan ilişkisinin binlerce yıldan beri hayvanların insan çıkarlarının aracına indirgendiği bir ilişki olarak süregeliyor olmasının sonucudur.

Buna karşılık, ekoloji hareketi içerisinde çoğunluk, yarattığı ekolojik tahribat sebebiyle endüstriyel hayvancılığa karşı çıkarken, endüstriyel olmayan ya da ekolojik olduğu kabul edilen hayvancılık biçimlerini meşru kabul etmekte ve savunmaktadır. Örnek olarak, "bütüncül yönetim" diye tabir edilen hayvancılık biçiminden bahsedebiliriz.

Bütüncül yönetim, çölleşmeyle mücadele adına Güney Afrika'da 40.000 filin katledilmesinden sorumlu olan Alan Savory tarafından ortaya atılmıştır.^[10] Dünyada Savory Enstitüsü tarafından temsil edilen bu hayvancılık biçimine Türkiye'de ise Anadolu Meraları ve Türkiye Permakültür Araştırma Enstitüsü tarafından öncülük edilmiştir. Bütüncül yönetim anlayışı, hayvancılığın ekolojik tahribatın önemli sebeplerinden

biri olduğuna katılmaktadır. Ancak, ona göre, bu etkiyi yaratan hayvancılığın doğrudan kendisi değil, onun endüstriyel ve egemen uygulanış biçimidir. Buna karşılık, doğru şekilde hayata geçirilen bir hayvancılık, ekolojik tahribata sebep olmak bir tarafa, bu tahribatın onarılmasında ve çölleşmeyle mücadelede büyük yararlar sağlayacaktır. Bu yararlar, Bütüncül Planlı Otlatma adı verilen otlatma yöntemiyle sağlanmaktadır. Bütüncül Planlı Otlatma, hayvan sürülerinin hareketlerinin mevsime ve koşullara uyarlanabilir biçimde yönetilmesi anlamına gelmekte, hayvanların kapalı ahırlarda sıkışık olarak tutulmaları yerine geniş bir alana yayılmış olarak sürüler halinde otlamalarına izin vermektedir.^[11]

İddialarının doğru olduğu kabul edildiği takdirde, hayvanlar üzerindeki tahakküm ve sömürümüzü bir sorun olarak değerlendirmeyen ve hayvancılıkla ilgili tek derdi yarattığı ekolojik tahribat olan biri için, bütüncül yönetim tamamıyla kabul edilebilir ve oldukça ideal bir hayvancılık biçimidir. Bütüncül yönetimin iddiaları konusunda çeşitli itirazlar ve tartışmalar söz konusudur. Ancak biz burada, onun gerçekten ekolojik bir hayvancılık pratiği olup olmadığı ile ilgilenmiyoruz ve öyle olduğunun kabul edilmesi bizim için hiçbir şeyi

değiştirmeyecektir. Zira, biz, meseleyi tamamen farklı bir zeminde ele alıyoruz. Bir halkın tahakküm altına alınmasını en başta o halka yönelik bir adaletsizlik olarak değerlendirerek mahkum ettiğimiz gibi, hayvancılık pratiğini de her şeyden önce hayvanlara yönelik bir adaletsizlik olarak değerlendiriyoruz. Dolayısıyla, ekolojik bir biçimde gerçekleştiriliyor olması, hayvancılığı bizim nezdimizde hiçbir şekilde meşru hale getirmemektedir.

Bu hayvancılık anlayışı, ekolojik olmasının yanı sıra, meralarda serbestçe dolaşmalarına izin verme lütfunu göstermek suretiyle; kaynak olarak kullanılmak üzere dünyaya getirilen, bu amaçla yaşatılan ve öldürülen hayvanların refahını gözetmediği için de övülmektedir.^[12] Gerçekten, ekolojistlerin ekolojik hayvancılık ideali, hayvan köleliğini ortadan kaldırmanızı değil ama kölelerimize insancıl bir şekilde muamele etmemizi savunan hayvan rehafçılığının tamamıyla etik ve ideal kabul edeceği niteliktedir. Hayvan refahçılığının belki de en önemli temsilcisi olan Peter Singer'ın sözleri bu örtüşmeyi açıkça ortaya koyar:

“Eğer hayvanların öldürülmelerindense acı çekmelerini azaltmak istiyorsak, insanların bitkisel ürünler

tükettiği bir dünya hayal edebilirim; fakat aynı zamanda organik yumurtanın konforunu tercih eden, türleri için uygun ortamda yaşam süren hayvanların etlerini tüketen ve çiftliklerde 'insani' yollarla öldürülen hayvanlarla beslenen insanların olduğu bir dünya da tasavvur edebilirim."^[13]

Ancak, biz refahçı değiliz ve refahçılığı köleliğin sürdürülmesine hizmet eden bir efendi ideolojisi olarak değerlendiriyoruz. Bizim savunduğumuz, hayvanlar üzerindeki tahakküm ve sömürümüzün daha "yumuşak" ve "insancıl" bir hale getirilmesi değil, ortadan kaldırılmasıdır. Dolayısıyla, hayvancılığın endüstriyel olmayan biçimlerinde sömürünün şiddetinin endüstriyel hayvancılığa göre daha az ve hayvanların refahının daha yüksek olması da bizim için bir uzlaşma zemini teşkil etmemektedir. Sonuç olarak; bizim ortadan kaldırmak istediğimiz; salt endüstriyel hayvancılık değil, hayvancılığın bizzat kendisidir.

HAYVAN HAKLARI/ÖZGÜRLÜĞÜ MÜCADELESİ EKOLOJİ MÜCADELESİNDEN AYRILABİLİR Mİ?

Ekosistemlerin kendinde bir değere sahip olduğunun

reddedildiği ve hissedebilir canlılar olarak yalnızca hayvanların içkin değere sahip görüldüğü bir durumda dahi, ekoloji mücadelesi ile hayvan hakları mücadelesini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Zira, ekolojik yıkım ve iklim krizi, dünyayı tüm canlılarla birlikte hayvanlar için de yaşanamaz hale getirmekte, hayvanların yaşamını, sağlığını ve refahını ciddi şekilde tehdit etmektedir. Bununla birlikte, kimi veganlar ve hayvan hakları savunucuları, ekolojik tahribat yoluyla hayvanlara verdiğimiz dolaylı zararları hayvan hakları meselesinin dışında tutmak gerektiğini savunmaktadır. Bu anlayışa göre, hayvanların kaynak olarak kullanılmadığı ve doğrudan hayvanlara zarar verme maksadı taşımayan pratiklerimiz, sonuç olarak hayvanlara zarar verse bile hayvan haklarının konusunu oluşturmamaktadır. Zaten, hayvanlara verdiğimiz dolaylı zararlar da temelde onları içkin değerden yoksun, kaynak olarak kullanabilecek şeyler olarak görmemizden ileri gelmektedir ve bu yüzden, bu sorunun çözümü de dünyanın veganlaşmasından geçmektedir. Dünya veganlaştıkça, hayvanlara dolaylı olarak zarar verdiğimiz pratiklerimiz, hayvanları gözetecek şekilde dönüştürülecektir.

Toplumun veganlaştıkça hayvanları daha fazla gözetir

hale geleceğini söylemekte bir doğruluk payı olsa da, bu iddialar, sınıfların ortadan kaldırılması ile insanların mustarip olduğu diğer sorunların da kendiliğinden çözüleceğini ileri süren ortodoks sosyalistleri akla getirmektedir. Ekolojik tahribatın sebepleri arasında kapitalizm, piyasa ekonomisi, endüstriyalizm gibi olgular çok temel bir yer işgal ederken, dünyanın veganlaşmasının hayvanlara verdiğimiz dolaylı zararları ortadan kaldıracağını kabul etmek mümkün görünmemektedir. Herhalde, dünyanın veganlaşması kapitalizmin, piyasa ekonomisinin, endüstri toplumun ortadan kalkmasını ve ekolojik bir devrimi beraberinde getirmeyecektir. Ekoloji mücadelesini benimsemeksizin, ekolojik sorunların veganlığın yaygınlaşmasıyla hayvanları yönelik duyarlılığımızın artması sonucu kendiliğinden çözüleceğini ileri sürmek, hayvan sömürsü meselesini kapitalizm ve ekolojik tahribat meselesine indirgeyenlerin yaptığı indirgemeciliğin aynısını yapmak ve ekoloji meselesini fazla basite almak demektir. Bununla birlikte, bu görüşte olanlar, onlara sorarsak, elbette ki dolaylı zararlar sorunun çözümü için oturup dünyanın vegan olmasını beklememizi önermemektedir. Bilakis, onlara göre, dünyanın vegan olması sürecini hızlandırmak için aktif

bir şekilde insanlara tutarlı ve ikna edici argümanlarla veganlık anlatmamız gerekmektedir. Ortodoks sosyalistler de insanlığın sorunlarının çözümü için oturup devrimin kendiliğinden gerçekleşmesini beklemiyor, aksine devrimi örgütlemek için canla başla çalışıyor olabilir ama bu, yapılan indirgemeciliği doğru bir düşünce haline getirmez ve sonucu değiştirmez. Aynı şekilde, ekolojik kriz bugünün meselesiyken, dünya tam da bugün pek çok canlı ile birlikte hayvanlar için de yaşanmaz hale geliyorken, ekoloji mücadelesini sahiplenmeyip, bu meselenin çözümünü dünyanın vegan olacağı gelecekteki belirsiz bir tarihe ertelemek pek makul bir yerde durmamaktadır. Dünyanın veganlaşmasıyla hayvanlara verdiğimiz dolaylı zararların da ortadan kalkacağını savunanların, aynı zamanda, vegan bir dünyanın mevcut kapitalist ve endüstriyel toplum koşullarında da yaratılabileceğini savunanlar olmaları ise söz konusu görüşü inandırıcılıktan iyice uzaklaştırmaktadır.

REFERANSLAR

- 1) Aldo Leopold, Bir Kum Yöresi Almancağı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. 214
- 2) Aldo Leopold, Bir Kum Yöresi Almancağı, s. 215
- 3) Aldo Leopold, Bir Kum Yöresi Almancağı, s. 215

4) Aldo Leopold, Bir Kum Yöresi Almanacağı, s. 215

5) Aldo Leopold, Bir Kum Yöresi Almanacağı, s. 234

6) J. Baird Calligott, In Defense of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy, Albany: SUNY Press, 1989a, pp. 21 akt. Martı Kheel, Öldürme Ruhsatı -Avcılık Söylemlerinin Ekofeminist Bir Eleştirisi, A7 Kitap Yayıncılık, 2022, s. 25

7) Sessiz Rivayetler - Anarko-feminizm Kitabı (derleme), Dipnot Yayınları, 2020, s. 51

8) Pyotr Kropotkin, Anarşi felsefesi - ideali, Kaos Yayınları, 2005, s. 43

9) Karl Marx & Friedrich Engels, Alman İdeolojisi, Evrensel Basım Yayın, Haziran 2013, s. 34

10) Alan Savory 2013 tarihli TED konuşması
<https://www.npr.org/transcripts/243721657>

11) Agroekoloji - Başka Bir Tarım Mümkün (derleme), Metis Yayınları, Aralık 2021, s. 134-152

12) Agroekoloji - Başka Bir Tarım Mümkün, s. 138

13) The Vegan isimli derginin 2006 yılında Peter Singer ile yaptığı röportaj
<https://abolisyonistveganhareket.org/post/77722317084/peter-singer-niye-veganligi-savunmuyor> ;
[https://www.abolitionistapproach.com/peter-singer-oh-my-god-these-vegans/](https://www.abolitionistapproach.com/peter-singer-oh-my-god-these-vegans/#.Uv_fTWJ_sbY)
#Uv_fTWJ_sbY

HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ MÜCADELESİ VE ANTI-KAPİTALİZM

Sosyalist ve/ya anarşist düşünce ve hareket hayvan özgürlüğü mücadelesini zaten içermekte midir? Kapitalizmin, özel mülkiyetin ve sınıfların ortadan kaldırılması hayvan özgürleşmesini de beraberinde mi getirecektir? Kapitalizm hayvan sömürsünün de sebebi olduğu için bireylerin bu sömürde herhangi bir sorumluluğu bulunmamakta mıdır? Pek çok sosyalistin ve anarşistin iddiasına göre durum böyledir. Biz ise, kimi bakımlardan onlarla hemfikir olsak da, temelde bu iddialara pek katılmıyoruz.

SOSYALİZM/ANARŞİZM, HAYVAN ÖZGÜRLÜĞÜ MÜCADELESİNİ NE KADAR İÇERİR?

Gerek sosyalistler gerekse anarşistler; mensup oldukları düşünce ve hareketin, tüm tahakküm ve sömürü biçimlerinin karşısında olması dolayısıyla, hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürünün de karşısında olduğunu, bu yüzden hayvan özgürlüğü mücadelesini de zaten içerdiğini iddia

edebilmektedir. Ama, eşitlik ve özgürlüğü temel ilkeleri kabul eden bir düşünce ve hareketten de bahsediyor olsak, bir düşünce ve hareketin her türlü tahakküm ve sömürü biçimine, içinde var olduğu dönem ya da toplum fark etmeksizin, kendiliğinden karşı olduğunu ileri sürmek; ona tarih dışı ve statik bir gerçeklik olarak muamele etmektir. Sosyalizm de anarşizm de gökyüzünde tam ve mükemmel bir şekilde var olan idealar değildir. Onlar; belirli bir tarihsel sürecin ürünü olarak ortaya çıkmış, içerikleri ve ufukları içinde var oldukları dönem ve toplum tarafından şekillendirilen dönüşüm halindeki gerçekliklerdir. Keza, eşitlik ve özgürlük kavramlarının da sabit şeyler olmadıkları, bu kavramlardan bir zamanlar yalnızca Batılı-beyaz-mülk sahibi-yetişkin erkeklerin özgürlük ve eşitliğinin anlaşıldığı bilinen bir şeydir. Sosyalizm de anarşizm de hayvanlar üzerindeki tahakküm ve sömürümüzün fazlasıyla makul ve meşru görüldüğü bir dünyada ortaya çıkmıştır ve bu görüş tarzından azade olmaları mümkün değildir. Durum buyken, bir sosyalist ya da anarşistin, mensubu olduğu

düşünce ve hareketin her türlü tahakküm ve sömürünün karşısında olduğunu ileri sürmesi ve, bunu gerekçe olarak sunarak, hayvan özgürlüğü mücadelesini zaten içerdiğini savunması anlamlı olmamaktadır. Bu düşünceler hayvan özgürlüğü savunusunu içermeye diğer politik düşüncelere kıyasla çok daha elverişli olabilir. Eşitlik ve özgürlük kavramlarının temel bir yere sahip olduğu hareketler içerisindeki insanların hayvan meselesi ile ilgilenmeye sağ hareketlerdekilere kıyasla çok daha eğilimli olduklarını söylemekte bizce de önemli bir haklılık payı bulunmaktadır. Yahut, eşitliği ve özgürlüğü tutarlı bir şekilde savunan bir düşünce ve hareketin hayvan özgürlüğünü de savunması gerektiği gayet söylenebilir. Ama bu elverişlilik yalnızca, ancak samimi ve aktif bir çaba ile gerçekliğe dönüşebilecek bir potansiyele işaret eder. Elbette bu potansiyelin gerçekliğe dönüşmüş haliyle karşımıza çıktığı örnekler de yok değildir.

Benimsedikleri her ne kadar açıkça reformist bir nitelik arz eden Fabian sosyalizmi olsa da **George Bernard Shaw** ve **H. G. Wells**, isimleri ünlü vejetaryenler arasında da anılan sosyalistlerdir. 2017 yılında İsviçreli ve Almanyalı hayvan özgürlükçüleri tarafından kaleme alınan **Marxizm ve Hayvan Özgürleşmesi** üzerine 18

Tez isimli metin ise, sosyalizm ile hayvan özgürlüğü mücadelesinin bir araya gelişinin daha yakın ve daha nitelikli bir örneğini oluşturur. Türkiye'de de hayvan özgürlüğü meselesini sosyalist bir perspektifle ele alan hayvan özgürlükçüleri bulunmaktadır. Bir anarko-komünist olan **Élisée Reclus**^[1] ve Hıristiyan anarşizmi diye anılan görüşleriyle yine bir anarşist sayılan **Tolstoy vejetaryendir.**^[2] **Paul Avrich, Anarşist Portreler** isimli kitabında vejetaryenliğin “Portekiz ve İspanya’daki gibi Brezilya’daki anarşist hareket”in de bir özelliği olduğunu söyler.^[3] Hayvanların mal ve kaynak konumunu meşru kabul eden bir pratik olması sebebiyle, vejetaryenlik, hayvan özgürlüğü ile bağdaşır bir konum değildir, ancak, bu örnekler kendi zamanları için hayvan meselesine karşı bir duyarlılığın yansımaları olarak okunabilir. **Tarihi Brian Dominick’in Hayvan Özgürlüğü ve Sosyal Devrim** isimli metninin yayınlandığı 1995 yılına kadar geri götürülebilecek, veganlık ile anarşizmin bir sentezini yapan bir düşünce ve hareket, mensupları pek fazla değilse de, dünyada da Türkiye'de varlık göstermektedir. Hayvan kurtarma eylemleri ile tanıdığımız **ALF (Animal Liberation Front - Hayvan Özgürlüğü Cephesi)** lidersiz, yatay ve ademi merkezi bir şekilde örgütlenen ve

anarşizmde temel bir yeri olan doğrudan eylemi mücadele yöntemi olarak benimseyen, anarşizmle ilişkisi bariz bir örgüttür. Ama bu olumlu örnekler ne yazık ki istisna teşkil etmektedir. Aksi yöndeki örneklerle karşılaşmak ise hiç zor değildir. Bunlardan bazılarına bakalım.

Eğer reel sosyalizm deneyimlerini sosyalizm olarak kabul edeceksek, bugüne kadar var olmuş tüm sosyalist düzenlerde hayvanların mal ve kaynak konumunun devam etmiş olduğu açık bir gerçektir.

Sosyalizmin kimi önemli isimlerinin hayvan haklarına dair düşüncelerine gelirsek, mesela, Lenin'in Tolstoy'un vejetaryenliği ile dalga geçtiği bilinmektedir. Rus Devriminin **Aynası** Olarak Tolstoy isimli yazısında Tolstoy'dan bahisle şöyle der:

“Bir yanda toplumsal yalana ve namussuzluğa karşı dikkat çekici şiddette, doğrudan ve içten bir protesto, öte yanda bir ‘Tolstoycu’, yani alenen göğsünü yumruklayarak ‘ben kötüyüm, ben iğrencim, fakat ahlaki mükemmelliğin peşindeyim; et yemiyorum ve artık sadece pirinç köftesiyle besleniyorum’ diyen, adına Rus aydını denen, köhne, isterik bir miskin.” [4]

Bir de Marx ve Engels'in ortak eseri olan Alman İdeolojisi'nin şu meşhur pasajında komünist

bir toplumun nasıl tarif edildiğine bakalım:

“Oysa herkesin bir başka işe meydan vermeyen bir faaliyet alanının içine hapsolmadığı, herkesin hoşuna giden faaliyet dalında kendini geliştirebildiği komünist toplumda, toplum genel üretimi düzenler, bu da, benim için, bugün bu işi, yarın başka bir işi yapmak, canımın istediğince, hiçbir zaman avcı, balıkçı ya da eleştirici olmak durumunda kalmadan sabahleyin avlanmak, öğleden sonra balık tutmak, akşam hayvan yetiştiriciliği yapmak, yemekten sonra eleştiri yapmak olanağını yaratır.”[5]

Burada tarif edilen toplum belki insanlar için yabancılaşmadan ve sömüründen uzak bir toplum olabilir ama avcılığın, balıkçılığın ve hayvancılığın var olduğu bir toplumun hayvanlar için de sömürsüz bir toplum olduğu söylemek mümkün değildir.

Anarşistlere gelirsek, mesela, kendini anarşist olarak adlandıran ilk anarşist olan **Proudhon, Mülkiyet Nedir?** isimli kitabında insanın hayvanlara karşı herhangi bir etik sorumluluğu olabileceğini reddetmektedir:

“Hakkaniyet, adalet, ortaklık, canlı bir insanda kendi cinsinden bireylerle yaşanabilir ancak: Bir soydan ötekine, söz gelimi kurttan keçiye, keçiden insana, insandan

Tanrı'ya, az da olsa Tanrı'dan insana geçmiş olmayacaklardı. (...) Kendi koyunlarına ve köpeklerine karşı çobanın adil olduğu söylenir mi? Hayır; altı aylık bir kuzundan iki yaşındaki bir koçtan aldığı kadar yün almak isteseydi, bir yavru köpeğin yaşlı bir köpek gibi sürüsünün gözcülüğünü etmesini dileseydi, çoban için haksız olduğu söylenmeyecek, tozutmuş olduğu söylenecekti; *duygu bulunabildiği halde, hayvanla insan arasında işte ortaklık yoktur; insan hayvanları mallar gibi, denirse, duygulandırıcı mallar gibi sever, ama kişiler gibi sevmez.*"^[6]

Anarko-komünist James Guillaume'nin anarşist ve komünist bir toplumu anlattığı **Yeni Toplumsal Düzenin İnşası** isimli metninde hayvanların toplum çıkarı için boğazlanacakları komünal mezbahalardan ve toplum yararı için boğazlanan bu hayvanların bedenlerinin komünizmin "herkese ihtiyacına göre" ilkesi doğrultusunda paylaşılmak üzere parçalanacakları komünal kasaplardan bahsedilmektedir:

"Et için de aynı işlem yapılacaktır; hayvanlar komünal mezbahalarda kesilecek ve komünal kasaplarda işlenecektir."^[7]

Anarko-komünist Errico Malatesta, 15 Mayıs 1920 tarihli bir yazısında anarşist bir devrimi tariflerken, üretim aracı olarak kullanılmak üzere tarım işçilerine verilecek hayvanlardan bahsetmektedir:

"Bu arada, tüm gıda stoklarına asilerce el konulacak, çeşitli bölgelere ve kişilere dağılımı devrimci grupların girişimleriyle örgütlenecektir. Tarım işçilerine tohum, gübre, tarım makineleri ve gücünden yararlanılabilecek hayvanlar temin edilecek, çalışmak isteyen herkesin toprağı kullanma özgürlüğü olacaktır."^[8]

Anarşizmin tarihini anlatan **Ne Tanrı Ne Efendi** isimli anarşistler için oldukça bilindik olan belgeselde ise İberya Devrimi'nden bahsedilirken anarşistler tarafından özyönetimle idame edildiği söylenenler arasında başka iş kollarının yanı sıra balıkçılık, kasaplık ve deri sanayisi de sayılmaktadır:

"İspanya'nın en yüksek sanayileşmiş bölgesi Katalonya'da %75'ten fazla işyeri özyönetimle idare edilmektedir. Tramvaylar, taksiler, otobüsler, otel ve restoranlar, fırınlar, balıkçılık ve kasaplık, tekstil atölyeleri, deri ve ayakkabı sanayisi, tüm küçük ticaretler ve büyük şirketler kolektif şekilde idame edilmektedir."

KAPİTALİZMİN ORTADAN KALDIRILMASI HAYVANLARI ÖZGÜRLEŞTİRİR Mİ?

Yine aynı yoldaşlar, bize hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürünün sebebinin de kapitalizm olduğunu ve, bu yüzden, hayvanların özgürlüğü

için mücadele etmenin yolunun da kapitalizme karşı mücadele etmekten geçtiğini söylemektedir. Kapitalizmin hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürünün başta gelen sebeplerinden olduğunu biz de kabul ediyoruz ve bu sorunun kapitalist düzen sınırları içerisinde çözüme kavuşturulabilecek türden bir sorun olduğunu savunuyor değiliz. Ancak, kapitalizm ortadan kaldırılmadan hayvan özgürlüğünün gerçekleştirilemeyeceğini söylemek bir şey, kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla hayvan özgürlüğünün kendiliğinden gerçekleşeceğini ileri sürmek çok başka bir şeydir. Birincisi açık bir gerçeğin tespiti iken, ikincisi ise büyük bir indirgemecilik anlamına gelmektedir. Bizim burada eleştirdiğimiz ikinci görüştür. Bu görüşü savunanlara göre, hayvan üzerindeki tahakküm ve sömürü kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır, ondan daha önce var olmamıştır ve, dolayısıyla kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla birlikte ortadan kalkacaktır. Bu anlayışta sorunlu bulduğumuz taraf, insan harici hayvanların sömürülmesini kapitalist sömürü meselesine, hayvanların özgürlüğü için verilecek mücadeleyi ise kapitalizme karşı verilecek bir mücadeleye indirgemesidir. Bu anlayışı göre, kapitalizme karşı mücadele edenler, sırf bu mücadeleleri dolayısıyla, hayvan

meselesi özelinde hiçbir şey yapmasalar bile hayvanlar için de mücadele etmektedirler. Bu iddiaların amacı, kendine doğrudan doğruya hayvan özgürlüğü meselesini konu edinen bir teori ve hareketin varlığını, hayvan özgürlüğü için verilecek ayrı bir mücadeleyi gereksiz ve anlamsız ilan etmektir.

Burada söz konusu olan, daha önce başka meseleler için ortaya konulmuş indirgemeci bir formülün hayvan meselesine uygulanmasıdır. Mesela kadının ezilmesinden ve sömürülmesinden konu açıldığında, bu indirgemeci anlayışa sahip olanlar, kadının ezilmesinin ve sömürülmesinin sebebinin özel mülkiyet, sınıflı toplum ve kapitalizm olduğunu, bundan ötürü, kadının kurtuluşu için mücadele etmenin, kadınların, bu mesele özelinde ayrı örgütlenmeler meydana getirmek yerine, erkek işçi kardeşleriyle birlikte örgütlenip, kapitalizme karşı mücadele etmeleri ile aynı anlama geldiğini söylemektedir. Bu, kadının ezilmesi ve sömürülmesine karşı mücadele edilmemeli demenin sadece daha dolambaçlı bir yoludur. Kürt halkının ezildiğinden bahsettiğimizde ise, devrimin bu sorunu da çözeceğini, temel mesele kapitalizm olduğu için Kürtlerin bağımsız ya da özerk örgütlenmesinin doğru olmadığını, onlar için doğru

hareket şeklinin Türkiyeli işçiler ve sosyalistler ile aynı örgütlerde örgütlenip, devrim için birlikte mücadele etmek olduğunu ileri sürmektedirler. Ne zaman belli bir soruna karşı yeni bir mücadele yükselse, aynı indirgemeci anlayış ortaya çıkmakta ve bize aslında bu mücadelenin gereksiz olduğunu, çünkü devrimin bu sorunu da çözeceğini, dikkatimizi temel sorun olan kapitalizmle mücadele etmeye vermemiz gerektiğini söylemektedir. Konuştuğumuz kişiler anarşistler ise kapitalizmin yanına bir de devlet eklenmekte ve aynı indirgemeci iddialar bu sefer devlet üzerinden ileri sürülmektedir. Anarşistler Marksistleri indirgemecilikle eleştirse de aslında kendileri de indirgemecilikten uzak değildir.

“[İnsan harici hayvanlar söz konusu olduğunda] Solun benimseyebildiği en ileri konum, köleliğin kendisini mahkum etmeksizin, kölelere ‘insancıl’ bir şekilde muamele edilmesidir.”

-Steven Best, *The Politics of Total Liberation*^[9]

Sosyalistlerin ve anarşistlerin çoğunluğunun sömürü diye niteleyip mahkum ettiği, hayvan sömürsünün kendisi değil; onun kapitalist bir toplumda ve kapitalistler tarafından gerçekleştirilen biçimidir. Yani, sosyalistlerin ve anarşistlerin çoğunluğunun temelde hayvan

sömürsüyle bir derdi yoktur ve bu sömürüye karşıymış gibi göründükleri durumda yaptıkları şey, hayvan özgürlüğü mücadelesini anti-kapitalist propaganda ve retorikleri için araçsallaştırmaktan ibarettir. Kapitalist olmayan bağımsız üreticiler ve post-kapitalist bir toplumdaki hayvan sömürsünden konu açıldığında bu gerçek kendisini aşikar eder ve hayvan özgürlüğü mücadelesine verilen yüzeysel ve samimiyetsiz destek, bu mücadeleye karşı bir düşmanlığa dönüşür. Bu yoldaşlar, kapitalist olmayan hayvan sömürsünü sömürsü olarak dahi görmemektedir. Bağımsız üreticinin, küçük köylünün yaptığı hayvancılığı sömürü olarak nitelemek abartmak değil midir? Kâr uğruna ve pazar için üretim yapılmayan sosyalist ya da komünist bir toplumda, sermayeye konu etmeden ve metalaştırmadan hayvanlardan yararlanmak neden sömürü olsun ki?

Ancak, hayvan özgürlüğünü savunmak; hayvanların büyük bir efendi yerine küçük bir efendi tarafından sömürülmesini savunmak değildir.

Küçük köylü ve bağımsız üretici, kapitalistten farklı olarak, ücretli işçi çalıştırmaksızın yalnız kendi emek gücünü kullanarak üretim yapan bir üretici kesimidir. Bu

kesim, yalnız kendi emek gücünü kullandığına göre ücretli emek sömürsünde bulunmaz. Ve açıktır ki; emek güçlerini bir kapitaliste satmayıp kendi üretim araçlarıyla üretim yapsalar da, kapitalist düzende küçük köylü ve bağımsız üretici de sömürülmektedir. Ancak, meseleye yalnız ücretli emek sömürüsü yönünden baktığımızda durum böyleyse de, hayvan sömürsünden bahsettiğimizde işler değişmektedir. Belli bir konumu sebebiyle ezilen durumunda bulunan, başka bir konumu itibarıyla ezen konumunda bulunabilmekte ve kendisi sömürülen de bir başkasını sömürebilmektedir. Bu gerçek uyarınca, patriyarkayı yalnız burjuva erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğine indirgemek nasıl gerçeğe uygun değilse, hayvanlar üzerindeki tahakküm ve sömürüyü yalnız devlet ya da kapitalistler tarafından uygulanan bir tahakküm ve sömürünü biçiminden ibaret görmek de gerçeğe uygun değildir. Hayvanların insanın mülkü konumunda bulunduğu ve kaynak olarak kullanıldığı her durum, kölelik ve sömürü demektir. Küçük köylü ve bağımsız üretici de hayvanlara mülkü olarak sahip bulunmakta ve kaynak olarak muamele etmektedir. Yani, onlar da köle durumunda bulunan hayvanlar karşısında efendi konumunu işgal etmekte ve, dolayısıyla,

onların yaptığı hayvancılık da sömürü anlamına gelmektedir.

Hayvan özgürleşmesi meselesi; hayvanların kapitalistlerin kârı için mi, yoksa bütün bir toplum yararına mı sömürülecekleri meselesi değildir.

Lenin, Sosyalizm ve Savaş'ta emperyalistler arasındaki savaşı kölelerin daha adil dağılımı için köle sahipleri arasında gerçekleşen bir savaş olarak nitelermekte ve bu savaşın kazananın hangi köle sahibi olduğunun kölelerin, yani sömürge halkların durumunu değiştirmeyeceğini söylemektedir. Hayvanlar söz konusu olduğunda, insanlar arasındaki sınıf savaşımı da köle sahipleri arasındaki bir savaş olmaktan öteye gitmemektedir. Çünkü, hayvanlar, kapitalizmi ve sınıfları ortadan kaldırmayı amaçlayanlar tarafından, tahakküm ve sömürü altında olup özgürleşmesi gereken bir kesim olarak değil; kapitalistlerin elinden alınarak toplumun kolektif mülkiyeti haline getirilmesi ve tüm toplum yararına kullanılması gereken üretim ve tüketim araçları olarak görülmektedir. Bu amaç, kendi halkımızın ortak yararı için başka bir halkın sömürgeleştirilmesini savunmaktan farklı değildir. Hayvan sömürüsü, kapitalistin kârı için değil de bütün bir toplumun yararına

gerçekleştirildiğinde sömürü olmaktan çıkmamaktadır.

Hayvan özgürleşmesi meselesi; hayvanların kapitalistin özel mülkiyeti mi, yoksa sınıfsız bir toplumun kolektif mülkiyeti mi olacakları meselesi de değildir.

Kapitalist özel mülkiyetin yerine toplumun kolektif mülkiyetinin geçirilmesi, insanın insan üzerindeki sömürsünün ortadan kaldırılması için oldukça temeldir. Çünkü, üretebilmek için ihtiyaç duyduğu üretim araçları ve yaşamını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu geçim araçları kapitalistin özel mülkiyeti altında olan işçi, emek gücünü kapitaliste satmak zorunda kalmakta ve bu durum, insanın insan üzerindeki sömürsünün en önemli temellerinden birini meydana getirmektedir. Aynı durum, işçinin özgür olmamasının da temel bir sebebidir. Hayvanların özgür olmamasının ve sömürülmesinin sebebi ise üretim ve geçim araçlarından yoksun olmaları değildir. Hayvanlar üzerindeki tahakküm ve sömürü oldukça çıplak bir gerçeğe dayanır: onlar insanın mülküdür. İnsanı mülkü olarak üretim ve tüketim araçlarına dönüştürülür, kullanılır ve tüketilirler. Hayvanların kapitalistin kârına hizmet eden kapitalist özel mülkiyetin konusu olmaktan çıkarılıp, tüm toplumun yararına

hizmet eden kolektif mülkiyetin konusu haline getirilmeleri, meselenin özünü değiştirmeyecek ve hayvanların özgürleşmesi anlamına gelmeyecektir. Hayvanlar için özgürleşmek; mülk olmaktan kurtulmak ve artık ne üretim ne de tüketim aracı olarak muamele görmek demektir.

Hayvanların kapitalist bir toplumda metalaşarak mı, yoksa üretimin artık pazar için yapılmadığı bir düzende tüm toplumun yararlanabildiği ürünlere dönüşerek mi sömürülecekleri meselesinin de hayvan özgürleşmesiyle bir alakası yoktur.

Anti-kapitalist çevrelerde hayvan sömürsünden hayvanların metalaştırılması olarak bahsedilir. Kendini anti-kapitalist olarak niteleyen neredeyse herkes hayvanların metalaştırılmasının karşısında olduğunu ileri sürmektedir. Meta, kullanım değerinin yanı sıra değişim değerine de sahip olan bir maldır. Bir şey pazar için, yani satılsın diye üretildiğinde ya da satılığa çıkarıldığında meta haline gelir. Alınır satılır bir mal olmak, elbette sömürülmek demektir. Bununla birlikte, metalaştırılmak hayvan sömürsünün kapitalist toplumdaki hakim biçimi olsa da, hayvan sömürsü asla metalaşmaktan ibaret değildir. Yani, hayvanların meta haline

getirilmemesi, sömürülmedikleri anlamına gelmez. Üreticinin ağırlıklı olarak, pazar için değil, kendi kullanımı için üretim yaptığı kapitalizm öncesi toplumlarda hayvanlar metalaşmamaktaydı ama yine mülk konumunda bulunmakta ve insan yararı için ürünlere dönüştürülerek sömürülmekteydi. Üretimin pazar için ve kâr amacıyla değil, toplum yararı için yapıldığı post-kapitalist bir toplumda da hayvanlar metalaştırılmayacaktır. Ama sırf onları sadece parasını verebilenlerin elde edebildiği metalara dönüştürmek yerine, bütün bir toplumun yararlanabildiği ürünlere dönüştürdüğümüz için sömürülmemiş olmayacaklardır. Bu yüzden ve özcesi; hayvan özgürlüğünü savunuyorsak, hayvanların metalaştırılmasının karşısında olduğumuz gibi, bütün bir toplumun yararı için de olsa, onlara kullanım değerleri olarak muamele edilmesinin de karşısında olmamız gerekir.

HAYVAN SÖMÜRÜSÜNDE BİREYLERİN BİR SORUMLULUĞU YOK MUDUR?

“Ama zaman geçtikçe anlamaya başlarlar ki çocuk salıverilse bile özgürlüğünü elde edemez: Sıcaklık ve yiyeceğin vereceği, küçük, belli belirsiz bir zevk, tamam, ama hepsi bu. Gerçek bir coşkuyu tanımayacak

kadar aşağılanmış ve aptallaşmıştır. Korkudan kurtulamayacak kadar uzun bir süre korkarak yaşamıştır. Alışkanlıkları insanca muameleye uyum göstermez.”

- Ursula L. Guin, *Omelas'ı Bırakıp Gidenler*

Hannah Arendt, *Diktatörlük Zamanlarında Kişisel Sorumluluk* isimli yazasında, Nazilerin cürümlerine katılanların kendilerini “Ben yapmasam başkası yapacaktı” bahanesiyle savduklarından bahseder.^[10] Bu savunmanın ve rasyonalizasyonun özü şudur:

“Ben, çarkın yeri kolaylıkla bir başkasıyla değiştirilebilecek bir dişlisinden ibarettim; benim bireysel eyleminin ne yönde gerçekleştiği bir şeyi değiştirmeyecekti; ben başka türlü hareket etsem bile benim yapmadığımı yapacak birisi illaki olacak ve aynı sonuç her halükarda ortaya çıkacaktı. O halde, herkesten farklı hareket edip etmememin neden bir önemi olsun ki?”^[11]

Halkların katledilmesinin ve emperyalist savaşların karşısında olduğunu ileri süren kimileri ise benzer türden sonuççu akıl yürütmelerle savaş sanayisi için çalışmayı rasyonalize edebilmektedir:

“Kapitalizm koşullarında yaşayabilmek için emek

gücümüzü satmak zorunda değil miyiz? Hem zaten kapitalizmin hangi sektörü için çalışırsak çalışalım, emek gücümüzü hangi patrona satarsak satalım mevcut düzeni yeniden üretiyor olmayacak mıyız?”

Anti-kapitalistlerin hayvan sömürsündeki bireysel sorumluluğumuzu reddetmek ve vegan olmamayı meşrulaştırmak için kullandığı başta gelen bahanelerden biri de aynı mantığa dayanır. Aradaki fark, sol ve anti-kapitalist değerlerin hakim olduğu bir çevrede yukarıdaki bahanelerin eleştirilmesi ve reddedilmesi o kadar zor olmazken, konu hayvanlar olduğunda eleştirelliğin büyük ölçüde bir tarafa bırakılmasıdır. Hayvan sömürsüyle ilgili olarak ileri sürülen argümana göre; hayvanların sömürülmesi tek tek bireylerin eylemlerinin değil; bireysel eylem ve iradelerden bağımsız bir yapısı ve işleyişi olan kapitalizmin sonucudur. Dolayısıyla, bireysel eylemlerimizi ve yaşayışımızı değiştirmemiz, yani vegan olmamız bir şeyi değiştirmeyecektir. Üstelik, bireylerin bu sömürde sorumluluğunun bulunduğu düşünülmesi, dikkatleri sömürünün esas sebebi olan kapitalizmden ve ona karşı verilecek mücadeleyi uzaklaştırmaktadır.

Burada bize öncelikle; sonuçlara

etki etme imkanından yoksun olduğumuz durumlarda herhangi bir sorumluluğumuzun da bulunmayacağı ve etik-politik olarak doğru hareket etme çabasının anlamsız olacağı söylenmektedir.

Elbette, hayvan sömürsü salt bireysel eylemlerimizi ve yaşayışımızı değiştirmemizle ortadan kalkmayacaktır. Hatta, pek çok durumda, sonuca herhangi bir etkide bulunma gücümüz ve imkanımız söz konusu olmamaktadır. Açıktır ki, hayvan özgürleşmesi için bireysel olarak vegan olmamızın ötesinde bir dönüşüm gereklidir. Ama bu gerçeğin kabulü, bizi hayvan sömürsünde bir sorumluluğumuz bulunmadığı sonucuna zorunlu olarak götürmez. Bizce; burada söz konusu olan sonuççu argümanın ikna ediciliği, esas itibariyle hayvan sömürsü karşısındaki umursamazlığımızın bir sonucudur.

Toplumsal ölçekte geçerliliğe sahip sorunlar arasında salt bireysel eylemlerin sonucu olarak değerlendirilebilecek, bireyleri aşan bir sebebi ya da kaynağı olmayan herhangi bir mesele yoktur. Aslında, bireyler toplumdaki yalıtık bir şekilde var olmadıklarına göre, irdelendiği takdirde, bireysel meseleler olarak gördüğümüz sorunların da bireyleri aşan ve toplumsal bir nitelik arz eden birtakım sebepleri olduğu görülecektir.

Dahası, toplumun pek çok kesiminde insana yönelik türlü şiddet ve ayrımcılık biçimi en çıplak halleriyle normalleşmiş durumda bulunmakta ve meşru kabul edilmektedir. Böyle bir toplumsal gerçeklik içerisinde iken, eylemlerimiz şiddete ve ayrımcılığa maruz kalanların durumunda olumlu ya da olumsuz bir değişiklik yaratma gücünden iyice yoksun kalabilmektedir. Ama hayvanlar değil de insanlar söz konusu olduğunda, bu durumu bireysel sorumluluğumuzu yadsımak için bir gerekçe olarak ileri sürmek pek aklımıza gelmez. İnsanlar söz konusuysa, sorunun salt bireysel eylemlerimizin sonucu olmadığını ve salt bireysel hareket şeklimizdeki bir değişikliğin sorunu ortadan kaldırmayacağını bilsek de, diğer insanlarla olan ilişkilerimizde gözetmemiz gereken değerler ve sınırlar olduğunu kabul eder; hayatımıza bu değerler doğrultusunda yön vermeye gayret eder, ilişkilerimizde bu sınırları gözetmeye çalışırız. Bizce doğru hareket şekli de zaten budur ve insanlarla olan ilişkilerimizde olduğu kadar insan harici hayvanlarla olan ilişkilerimizde de tutumumuzun bu yönde olması gerekmektedir. Vegan olmamak; her günkü eylemlerimizle hayvanlara insan çıkarları için “kullanılabilir” şeyler olarak muamele ettiğimiz, onların bizim malımız ve kaynağımız olduğunu

yaşayışımızla her gün yeniden beyan ve tasdik ettiğimiz bir hayata sahip olmak demektir. Biz vegan olduğumuz takdirde de hayvanlar mal ve kaynak muamelesi görmeye devam edecekse bile, vegan olmamakla gerçekleştirdiğimiz bu sınır ihlalinin sorumluluğu yine de bize aittir. Tıpkı, diğer insanların biz gözetsek bile başkaları tarafından ihlal edilmesini engelleyemeyebileceğimiz sınırlarını ihlal ettiğimiz takdirde, gerçekleştirmiş olduğumuz ihlalin sorumluluğunun yine de bize ait olacak olması gibi.

Bireyin sorumluluğuna yapılan vurgunun; kapitalist düzenin, devletlerin ve şirketlerin faili olduğu yıkımın ve sömürünün üzerini örtme amacını taşıyan ideolojik bir örtü olarak kullanılabilirliği ve kullanılmakta olduğu doğrudur. Hayvan sömürüsü kapitalizmle başlamamışsa da kapitalizmin bu sömürünün şiddetini önemli ölçüde artırdığını ve ona başka bir boyut kazandırdığını reddetmek mümkün değildir. Ama, diğer taraftan, sorunun düzenle olan ilişkisinin, devletlerin ve şirketlerin failliğinin vurgulanması da kendi failliğimizin ve sorumluluğumuzu reddetmenin, sorumsuz ve umursamaz bir hareket şeklini meşrulaştırmanın bahanesi olarak kullanılabilir. Dahası ise, hayvan

sömürsünden kimin sorumlu olduğunu yukarıda açıkladığımız, sisteme ve yapılara odaklanan sonuççu perspektifle tespit etmeye çalıştığımızda, şirketlerin ve kapitalistlerin de sorumluluktan azade oldukları sonucuna ulaşmamız gerekecektir.

Her nasıl polisliğin baskı ve şiddet anlamına gelmesi polislerin kötücül insanlar olmalarından ileri gelmiyor ama polislik olgusunun mantığından kaynaklanıyorsa, kapitalistin sömüren konumu da onun bencil ve açgözlü birisi olmasının sonucu değildir. Kapitalist sömürmektedir, çünkü; ilk olarak, kapitalisti kapitalist yapan, onun bir sömürü ilişkisinde sömüren tarafı teşkil etmesidir. İkinci olarak; kapitalizmin, tek tek kapitalistlerin iradelerinden bağımsız olan bir işleyiş mantığı vardır ve bu mantık, kendini tüm kapitalistlere dayatmaktadır. Bir kapitalist, piyasada tutunabilmek, yani iflas etmemek için bu mantığa uygun hareket etmek ve sömürsünün kapsam ile yoğunluğunu sürekli olarak artırmak zorundadır. Bu yüzden kapitalistten sömürmemesine beklemek, ondan kapitalist olmamasını beklemektir. Tabii ki, kapitalist konumunda bulunurken sömürmemek mümkün değilse de bu konumda bulunmaya devam edip etmemek kişinin kendi tercihidir. Ama sonuççu

perspektiften bakarsak, kişinin kapitalist konumunu kendi isteğiyle terk etmesi de bir anlam ifade etmeyecektir. Çünkü kapitalizm var oldukça onun yerini dolduracak kapitalistler de mutlaka var olacaktır. Kapitalist ve işçi konumlarının varlığı, kapitalizmin yapısının bir sonucudur. Bu sebeple; kişiler mensubu oldukları sınıfı değiştirse bile, sınıflar oldukları yerde durmaya devam edecek, yani, kapitalist konumunda bulunan kişiler değişse bile, kapitalist sınıf ve kapitalist sömürü varlığını sürdürecektir. Yani, kapitalizm ve sebep olduğu sömür, tek tek kapitalistlerden bağımsız bir varlığa sahiptir ve meseleye buradan baktığımızda, herhangi bir şirketin ya da kapitalistin bu sömürde herhangi bir etkisi ya da failiği olduğunu söylemek mümkün değildir. Devletlerin ve yöneticilerin sorumluluğunu reddetmek için de yine benzer açıklamalara başvurulabilir. O halde; son tahlilde, işçiyi de hayvanı da aslında kimse sömürmemektedir.

Sömürülenler, kendilerini sömüren kimse olmadan sömürülmektedir ve bu sömürünün sorumluluğu kimseye ait değildir. Anti-kapitalistlerin vegan olma sorumluluğunu reddetmek için kullandığı savunma, bizi son tahlilde herhangi bir meseleyle ilgili hiç kimsenin bir sorumluluğunun bulunmadığı sonucuna götürmektedir.

Bununla birlikte, sonuçlara etki etme gücünden yoksun bulunma durumunun bizi etik-politik sorumluluktan azade kılmadığını savunmamız; sırf ilkelerimize bağlı kalma amacıyla hareket edip sonuçlarla ilgilenmediğimiz ve hayvan sömürsünü ortadan kaldırma gibi bir derdimiz olmadığı anlamına gelmiyor. Ayrıca, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, hayvan sömürsünü düzen sınırları içerisinde çözülebilecek bir sorun olarak görmüyoruz ve mevcut düzen var olmaya devam ettikçe hayvan sömürsünün de devam edeceği görüşünü paylaşıyoruz. Yani, biz de kabul ediyor ve savunuyoruz ki, hayvan özgürlüğü mücadelesi, aynı zamanda kapitalizme ve mevcut düzene karşı verilecek bir mücadeledir. Ancak, bahsettiğimiz anti-kapitalistlerle bu konuda ortaklaşıyor olsak da, buradan sonra yine yollarımız ayrılıyor.

Onlar, veganlık gibi işlerle ilgilenmediklerini, çünkü devrimci olduklarını; liberal ve postmodern yanlılardan uzak devrimci bir bilince sahip oldukları için, sivrisinekle uğraşmak yerine sorunun kaynağına yönelip bataklığı kurutmak için mücadele verdiklerini söylüyor. Bu şekilde, kendimizi dönüştürmek için gösterdiğimiz çabayla toplumsal gerçekliği dönüştürmek için verilecek mücadeleyi birbirinin

karşısına koyuyorlar. Biz ise, bunları birinden birini seçmemiz gereken yollar olarak görmüyor; aynı mücadelenin birbirini gerektiren, tamamlayan ve güçlendiren farklı yönleri olarak değerlendiriyoruz. Bize göre; kendimizi dönüştürmeden toplumu dönüştürmek; mevcut düzenin hakim kıldığı tutum, eyleyiş ve ilişki kurma biçimlerini yaşayışımızla devam ettirirken başka türlü bir düzen var etmek mümkün değildir. Başka türlü bir düzeni var edecek mücadeleyi inşa etmek ve böyle bir mücadelenin öznesi olabilmek için, yaratmak istediğimiz toplumun temeli olan ilke ve değerleri bugünden yaşayışımızla örneklememiz ve hayata geçirmemiz gerekir. Sosyalistler ve anarşistlerce de oldukça meşru ve makûl kabul edilen, başka hiçbir sömürü biçiminin olmadığı denli normalleşmiş hayvan sömürsü meselesi söz konusu olduğunda bu gereklilik çok daha şiddetlidir. Sonuç olarak; hayvanlara her günkü eylemlerimizle mal ve kaynak olarak muamele ederken, onların insan çıkarları için kullanılabilir nesnelere olduklarını yaşayışımızla her gün yeniden tasdik ederken, yani vegan olmadığımız müddetçe hayvan özgürlüğünü gerçekleştirecek bir mücadele veremeyiz. Ancak, bahsettiğimiz dönüşüm çabasında bireysel sorumluluk bilincinin temel bir yeri olsa da, bahsettiğimiz; birbirinden

yalıtık, atomize bireyler olarak geçireceğimiz bir süreç değildir. Gündelik yaşamın dönümüşümü, aynı zamanda; birlikte eyleyen insanların başka türlü bir toplamsallaşmayı yaratmasıyla, hayvan özgürleşmesine dair etik-politik bilincin etkili ve sirayet eder kılınmasıyla gerçekleşecektir.

10) Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (derleme), Ayrıntı Yayınları, Ocak 1997, s. 173

11) Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik (derleme), Ayrıntı Yayınları, Ocak 1997, s. 174

REFERANSLAR

1) Elisé Reclus, On Vegetarianism, 1901 <https://theanarchistlibrary.org/library/elisee-reclus-on-vegetarianism> ; Elisé Reclus, Vegan ve Anarşi, Altıkırkbeş Yayınları, Mayıs 2016

2) Leo Tolstoy, (2000). Vahşi Zevkler, Kaos Yayınları, 2000, s. 25-58

3) Paul Avrich, Anarşist Portreler II, Sarmal Yayınevi, Mayıs 1992, s. 174

4) V. I. Lenin, Devrimin Aynası Tolstoy, SES SAYINLARI, 2003

5) Karl Marx & Friedrich Engels, Alman İdeolojisi, Evrensel Basım Yayın, Haziran 2013, s. 41

6) Pierre-Joseph Proudhon Mülkiyet Nedir?, Öteki Yayınevi, Ocak 2017, s. 258-259

7) Sam Dolgoff, Bakunin hayatı-mücadelesi-düşünceleri, Kaos Yayınları, Kasım 1998, s. 397

8) Vernon Richards, Bir İtalyan Anarşisti Malatesta: Hayatı ve Düşünceleri, Kaos Yayınları, Mayıs 1999, s.84

9) Steven Best, The Politics of Total Liberation: Revolution for the 21st Century, PALGRANE MACMILLAN, 2014, pp. 96

Murder
the
Rich

NEDEN ANTI-HÜMANİSTİZ?

Hümanizm, popüler algılanışında; insanlık onurunu, insanın özgürlüğünü, insanlar arasındaki eşitliği ve kardeşliği savunan tamamen olumlu bir düşünce olarak görülür. Ama bu, hümanizmin sadece bir yüzüdür; o, aynı zamanda, insan olmayanın ve bu arada homo sapiens türünün insandışılaştırılan mensuplarının haklar alanından dışlanması ve insan kabul edilen karşısında aşağılanması anlamına gelir. Hümanizm tüm insanlığın paylaştığı evrensel bir özün kabulü üzerinden insanı onur sahibi ve hakları bulunan bir varlık olarak kabul eder. Ancak, bu evrensel insan doğası, insan türüne mensup olanların paylaştığı ortak paydaya tekabül etmekten ziyade egemen olan tarafından belirlenir. İnsan'ın ölçütü; yetişkin Batılı, beyaz, burjuva erkektir. Olympe De Gouges'i Kadın Hakları Bildirgesi'ni, Marry Wolstonecraft'ı Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi'ni yazmaya sevk eden, insan köleliği karşıtı abolisyonist mücadeleyi, hümanizmin bayraktarlığını yapan Batı tarafından sömürgeleştirilen halkların anti-kolonyalist mücadelelerini

gerekli kılan; hümanizmin kimin insan olduğuna dair bu kısıtlı kavrayışı ve homo sapiens türünün pek çok mensubunu insan kavramından dışlamasıdır. Hümanizm, doğa-kültür, hayvan-insan, beden-zihin, akıl-duygu, kadın-erkek, doğu-batı ikiliği gibi pek çok ikiliği, bir parçası olduğu Batı düşünce geleneğinden miras almıştır. Bu ikili düşünce sisteminde erkek ve Batı; insan, kültür, zihin ve akılla özdeşleştirilir ve yüceltilirken kadın ve doğu; hayvan, doğa, beden ve duyguyla özdeşleştirilerek aşağılanır. Kendisini aklın, kültürün ve insanlığın temsilcisi ilan eden Batılı, beyaz, burjuva erkek; tahakkümünü ve sömürsünü tahakküm kurduklarını ve sömürdüklerini doğayla ve hayvanla özdeşleştirerek meşrulaştırır. Bundan ötürü, hümanizm, sadece doğa ve hayvan üzerindeki tahakkümünün ve sömürünün değil, aynı zamanda insan üzerindeki tahakküm ve sömürünün de ideolojisi olarak işlev görür. Tony Davies'in sözleri, bu durumu iyi bir şekilde ifade eder:

“Bütün hümanizmler emperyalist olagelmiştir. İnsandan bahsedikleri sınıf, cinsiyet, ırk ve genom vurgusuyla ve bunların çıkarları üzerindedir. Kucaklayışları, görmezden geldiklerini boğar... İnsanlık adına işlenmemiş bir günah düşünmek neredeyse imkansızdır”^[1]

Karşı bir iddia olarak, Nazilerin yaptıkları hümanizmin değerlerinin terk edilmesiyle ilişkilendirilir. Oysa ırkçılık oldukça uzun bir süre hümanizmin temel bir unsuru olagelmiştir. Sömürgecilik tarihi, kendisini insanlığın temsilcisi olarak sunan Batının, sömürsünü meşrulaştırmak için, sömürdüğü halkları ırk ideolojisi üzerinden insandışılaştırmasının tarihidir. Nazilerin ırkçılığı ise insanlığın Aryan ırktan olmakla özdeşleştirilmesine ve bu ırktan olmadığı kabul edilen halkların insan kavramından da dışlanmasına karşılık gelir. Anti-hümanist kabul edilen Heidegger'in yanı sıra, önemli Kantçılardan biri olan hocasının da Nazileri desteklediğini öğrenmesi, Nazizmin anti-hümanizmin sonucu olduğunu savunan Jurgen Habermas'ı şaşırtmıştır.^[2] Oysa ortada şaşırılacak bir durum yoktur, zira, Foucault'nun da ifade ettiği gibi gibi, Naziler de hümanisttir.^[3]

HÜMANİZMİN GENİŞLEME KABİLİYETİ VE SINIRLARI

Ancak, Batılı Beyaz burjuva erkeğin Aristokrasiye karşı verdiği mücadele sonucunda ortaya çıkması sebebiyle başlangıçta yalnızca onun haklarına işaret eden insan hakları kavramının bu kısıtlılığı içinde sabit kalmamış, madun kesimler tarafından verilen mücadeleler ve yaşanan tarihsel gelişmeler sonucunda genişlemiş olduğu da doğrudur. Bu bakımdan, Fatmagül Berktaş'ın aşağıdaki sözlerinde haklı olduğunu kabul etmek gerekir:

“İnsan haklarına ilişkin egemen tanımlar, onları ilk ortaya atan ve dile getiren erkeklerin tanımları olsa ve kadınların deneyimleri (aynı zamanda da aşağı konumdaki pek çok erkeğin deneyimleri) bu tanımlardan dışlanmış olsa bile, insan hakları kavramı, tıpkı demokrasi gibi, ne tek bir grubun tekindedir ne de durağandır. Giderek daha fazla insanın bu haklara sahip çıkması ve süreç içinde bunların anlamını, kendi ihtiyaç ve özlemlerini de içine alacak biçimde genişletmekte olmaları, insan hakları kavramının ve teorisinin bu dinamik niteliğine işaret eder.”^[4]

Ancak, insan hakları kavramının ve onun felsefi temeli olan hümanizmin dinamizminin ve genişleme kabiliyetinin sınırları vardır. Hayvanla karşıtlık üzerinden tanımlanan bir insan kavramı üzerinden belirlenen bu sınırlar, hümanizm sınırları

içerisinde kalınarak hayvanların ve yeryüzünün özgürlüğü için mücadele verilmesini olanaksız kılar. İnsan kavramı en fazla homo sapiens türünün tüm mensuplarını, belki bir de şempanzeler ve bonobolar gibi homo sapiens'in yaşayan en yakın akrabalarını kapsayacak kadar genişletilebilir ve, sonuç olarak, insan harici hayvanlar ahlâkî topluluğun ve haklar alanının dışında kalmaya devam eder. Bundan ötürü, Steven Best'in hümanizm hakkında söylediği şu sözler onun en ideal hali için bile geçerlidir:

"Hümanist 'devrimler', doğası gereği yüzeyseldir. Hümanist 'demokrasi', türcü bir ikiyüzlülüktür. Hümanizm, bariz bir kabileciliktir—Homo sapiensler olarak 'Biz'e karşı tüm diğer hayvanlar olarak 'Onlar'."^[5]

HÜMANİZMİN BATI DÜŞÜNCESİNDEKİ ÖNCÜLERİ: STOACILAR

Hümanizmin bu dışlayıcılığı onun Batı düşüncesindeki öncüleri olan Helenistik dönem filozofları Stoacılardan itibaren açık bir şekilde karşımıza çıkar. Stoacılar evrensel bir eşitlik ve kardeşlik düşüncesinin savunucularıydı. Ancak, onlara göre, eşitliğinden ve kardeşliğinden bahsedebileceklerimiz yalnızca, Tanrısal akıldan pay almaları sebebiyle rasyonel varlıklar olan, insanlardı. Hayvanlar ise

rasyonaliteden yoksun varlıklar kabul edildikleri için bu kozmopolitanizmden kesin bir şekilde dışlanmaktaydı. Bu, hayvanların ahlâkî topluluğun ve haklar alanının da tamamen dışına itilmesi anlamına geliyordu. İnsanlar, kozmik düzende, rasyonaliteden yoksun kabul edilen tüm diğer varlıklarla birlikte hayvanlar karşısında da üstün bir konuma sahipti ve Tanrısal akıldan pay almamış olmaları sebebiyle hayvanlara karşı herhangi bir yükümlüğümüz olamazdı. Bu yüzden, onlara göre hayvanlar, insan amaçlarının gerçekleşmesi için var olan araçlar konumundaydılar.^[6]

KANT VE “ŞEYLER” OLARAK HAYVANLAR

Stoacılar tarafından oluşturulan bu izlek, tüm hümanizmlerin ortak özelliğidir. Helenistik dönemden uzaklaşıp hümanist düşüncenin daha yakın zamanlı örneklerinden birine, hümanizm için son derece önemli bir isim olan 18. yüzyıl düşünürü Kant'a geldiğimizde yine bu izlekle karşılaşırız. Kant'a göre varlıklar; ahlâkî bakımdan, kişiler ve şeyler olarak ayrılır. Kişiler; içkin değere ve haklara sahip varlıklardır. Nesnelere ya da eşyalar anlamında kullanılan “şeyler” tabiri ise içkin değerden ve haklardan yoksun, yalnızca araçsal değere sahip varlıklara karşılık gelir. Bu ayırım, yine akıl kıstası üzerinden yapılır:

“Varoluşları bizim istememize değil de, doğaya dayanan varlıkların, akıl sahibi olmayan varlıklar olunca, yine de araç olarak ancak görelî bir değeri vardır, bu yüzden onlara şeyler denir; oysa akıl sahibi varlıklara kişiler denir, çünkü onların doğal yapısı bile, onların kendilerini amaçlar olarak, yani sırf araçlar olarak kullanılamayacak şeyler olarak gösterir.”^[7]

Bu sınıflandırmada insanlar “kişiler” olarak, hayvanlar ise insan harici doğanın tüm diğer unsurlarıyla birlikte “şeyler” olarak yer alır. Çünkü Kant'a göre yeryüzünde insan dışında hiçbir varlık akla sahip değildir. Ona göre, hayvanlar; sırf içgüdüleriyle hareket eden, akıldan yoksun varlıklardır. “Özerklik insanın ve her akıl sahibi varlığın değerinin temelidir.”^[8] diyen Kant'a göre ancak ve ancak ahlâki yasa üzerine tefekkürde bulunabilen varlıklar özerktir ve sadece onlar ahlâki saygının doğrudan nesnesi olabilir. Bu yüzden Kant, “Tüm yükümlülükleri diğer insanlara karşı yükümlülüklerle indirgeyebiliriz.” der.^[9] Diğer tüm varlıklara karşı, en iyi ihtimalle, onların kendi başlarına hiçbir ahlâki değere sahip olmadıkları anlamına gelen, dolaylı yükümlülüklerle sahibizdir. Başka bir deyişle; insan olmayanlara karşı herhangi bir yükümlülüğümüz yoktur; insan olmayanlara yönelen eylemlerimizin insanlara dair dolaylı etkilerinden ötürü, insan olmayanlarla ilgili insanlara

karşı yükümlülüklerimiz vardır. Bu bakımdan, doğa ile olan ilişkimiz ancak insanlar arasındaki ilişkileri etkilemesi bakımından ahlâki bir öneme sahiptir. Ama doğanın salt kendisiyle ilgili gözetmemiz gereken herhangi bir sınır, onun kendisine karşı herhangi bir yükümlülüğümüz yoktur. Bundan ötürü, mesela hayvanlara zalimce muamele etmemiz, bizi insanlara da zalimce davranmaya sevk ediyorsa yanlıştır. Ya da, bir ineğe verdiğimiz bir zarar, ineğin zarar görmeme hakkı bulunduğu için değil, onun sahibi olan insanın mülkiyet hakkını ihlal ettiği için haksız bir eylemdir. Kısacası, dünyada ahlâkî saygıyı hak eden tek varlık insandır ve hayvanlar, yeryüzünün insan dışındaki tüm diğer unsurlarıyla birlikte, insanlara yönelik olumsuz sonuçları olmaması kaydıyla, kendi amaçlarımız için istediğimiz gibi kullanabileceğimiz araçlardan ibarettir. Kant'ın bu konuda söyledikleri yoruma yer bırakmayacak kadar nettir:

“İnsan, yaratılmış dünyada her şeyi, isterse ve elindeyse, sırf araç olarak kullanabilir; yalnızca insan ve onunla birlikte her akıl sahibi yaratık, kendi başına amaçtır. Yani o, özgürlüğünün özerkliği sayesinde, kutsal olan ahlâk yasasının öznesidir.”^[10]

TAHTINDAN İNDİRİLEN TANRI, TANRI'NIN YERİNİ ALAN İNSAN VE KÖLE OLARAK KALAN HAYVANLAR

Hümanizmin insanın doğanın insan harici unsurlarını kendi amaçları için salt bir araç olarak kullanabileceği iddiası, insanın; doğanın sahibi ilan edilmesidir. Aslında, insanın doğanın sahibi kabul edilmesi hümanizmle birlikte ortaya çıkan bir şey değildir. Tanrının temel referans noktası olduğu; her şeyin varlığını, anlamını, değerini ve yetki ile haklarını Tanrı'ya borçlu olduğu hümanizm öncesi anlayışta da insan, akıl ve ruh sahibi olması itibariyle Tanrı'ya daha yakın görüldüğünden hiyerarşik olarak hayvanın ve doğanın üstünde konumlandırılır ve yeryüzünün efendisi kabul edilir. Ama bu anlayışta, insanın yeryüzü egemenliği ona Tanrı tarafından bahşedilmiş bir şeydir. Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümünde anlatılan yaratılış hikayesinde şöyle denir:

“Tanrı, ‘Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım’ dedi, ‘Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun.’”

Kilise Babası Origenes'e göre ise Tanrı bize iki sebeple hayvanlar üzerinde hakimiyet vermiştir:

maddi ihtiyaçlarımızı karşılamamız için ve şehvet ile olan içsel mücadelemizin hatırlatıcısı olarak hizmet etmesi için^[11]. Bununla birlikte, Tanrı'nın kendi suretinde yaratılan insan, doğa ve hayvan üzerinde egemen olsa da kozmik hiyerarşinin en tepesinde yer alan Tanrı'ya kıyasla önemsiz bir varlıktır ve onun kölesidir. Hümanizmin yaptığı, Tanrı'yu tahtından indirerek ve Tanrı'nın özü olarak kabul edile geleni insanın kendi özü ilan ederek insanı hiyerarşinin en tepesine yerleştirmektir. Artık insan tek efendi, tüm değerlerin kaynağı, her şeyin ölçüsüdür. Ludwig Feuerbach'ın Hıristiyanlığın Özü kitabındaki şu sözleri, söz konusu dönüşümün ifadesidir:

“İnsanın özü, insanın en yüce varlığıdır. Şüphesiz, en yüce varlık din tarafından 'Tanrı' diye adlandırılır ve nesnel bir varlık olarak kabul edilir, ama hakikatte Tanrı, insanın kendi özünden başka bir şey değildir. Bu nedenle de dünya tarihindeki dönüm noktası, bundan böyle Tanrı'nın Tanrı olarak değil de, insanın Tanrı olarak görülmesidir.”[12]

Temelde seküler bir ideoloji olan hümanizm, antikitenin ve Ortaçağın teleolojik evren anlayışının aksine, insan harici doğayı insan uğruna yaratılmış ya da varlığa gelmiş bir şey olarak görmez. Ona göre, doğa herhangi bir amaca hizmet etmek üzere yaratılmamış ya da

var olmamıştır. Çünkü artık Tanrı bir tarafa atılmış ve gerçeklik telos'undan, yani içkin amaçlılığından arındırılmıştır. Ama, hümanizmin doğanın insan uğruna yaratıldığını ileri sürmemesi onu içkin değer sahip bir varlık olarak gördüğü anlamına da gelmez. Aksine, doğa ile olan ilişkimizin Tanrı'nın iradesi ya da evrenin ilahi düzeni tarafından belirlenmiyor olmasından, insanın doğayı kendi arzu ve ihtiyaçlarının tatmini için dilediğinde kullanabileceği sonucunu çıkarır. Yani, doğa yine insan için var olan bir şey olup çıkar. Çünkü, içkin değerden yoksun bir varlık olarak, bir nesneden ibaret görülür.

TANRI'YA KARŞI İSYANCI, YERYÜZÜNE EFENDİ OLMAK: BAKUNİN'İN HÜMANİZMİ

Hümanizm, insanı Tanrı'nın efendiliğinden ve aşkın olanın tahakkümünden özgürleştirmek amacındadır. Ancak o, bu efendilikten ve tahakkümden kurtulan insanın kendisini yeryüzünün efendisi haline getirmek ister. Bu konuda, klasik anarşizmin temel isimlerinden biri olan Mihail Bakunin, bilhassa incelenmeye değer bir örnek teşkil eder. Bakunin, Voltaire'in ünlü sözünü tersine çevirerek "Eğer Tanrı gerçekten var olsaydı, onu zorunlu olarak ortadan kaldırmak gerekirdi." der.^[13] Bu tersine çevirmeyi,

"insan özgürlüğünün kiskanç bir aşığı ve onu, insanda hayran olduğumuz ve saygı duyduğumuz her şeyin mutlak koşulu olarak gören biri olarak" yaptığını söyler.^[14] Çünkü ona göre "Tanrı, bir kez tahtına oturtuldu mu, doğal olarak, her şeyin sebebi, saiki, hakemi ve mutlak düzenleyicisi haline gelir. (...) Tanrı her şey, gerçek dünya ve insan ise hiçbir şey haline gelir. Gerçek, adalet, iyilik, güzellik, güç ve yaşam Tanrı'ya atfedilir; insana ise hata, haksızlık, kötülük, çirkinlik, güçsüzlük ve ölüm kalır. Tanrı efendi olur, insan köle."^[15] Bakunin, insanın köle olmasını istemez ama onun istediği efendiliği ortadan kaldırmak değil, insanı yeni Tanrı ve efendi kılmaktır. İsteddiği, elbette insanın insana efendi olması değil; insanın yeryüzünün efendisi olmasıdır. Bakunin, anarşizmin temel bir amentüsü olarak, hepimiz özgür olana kadar hiçbirimizin özgür olamayacağını savunur. Ama yine de insanın yeryüzünün, doğanın, hayvanların efendisi olmasını isteyebilmektedir çünkü o bir hümanisttir ve, bundan ötürü, burada kastedilen "hepimiz" sadece insanlıktan ibarettir. Çünkü ona göre "İnsani ışık, bizi aydınlatabilen ve ısıtabilen tek ışık, bizi kurtaran, bize saygınlık, özgürlük, mutluluk veren ve birbirimizle kardeş olmamızı sağlayan tek şeydir."^[16] Bakunin, idealistlerin Tanrı'yı yüceltmek için madde'yi potansiyellerinden

soyup fakirleştirerek aşağıladıklarını savunur ve idealizmin madde anlayışı için “Tanrı adı verilen güzel imgenin karşıtını temsil eden çirkin bir imgeden başka bir şey değildir.” der.^[17] O ise insanı hayvan ile karşıtlığı üzerinden tanımlar ve insanı yüceltmek için hayvanı aşağılar. Onun için hayvan, İnsan adı verilen yüce imgenin karşıtını temsil eden aşağı bir imge konumundadır. Ona göre “İnsanlık, insandaki hayvani ögenin ağır ağır ve aşamalı olarak inkar edilmesidir.”^[18] Yani, Bakunin, insanın hayvan kökenini kabul etse de, insanın, hayvandan uzaklaştığı için ve uzaklaştığı ölçüde insan ve değerli bir varlık haline geldiğini savunur. İnsanın yeryüzünün efendisi sayılması, hayvanla karşıtlık üzerinden tanımlanması ve insanın yüceltilmesi için hayvanın aşağılanması, tüm hümanizmlerin ortak özelliğidir. Ancak, hümanizmin özgürlüğün bir bütün olduğunu söyleyen ve herkes özgür olmadan hiç kimsenin özgür olamayacağını savunan bir anarşist üzerinden irdelendiği durumda, onun sınırları, topyekûn özgürleşmeyi savunmak bakımından yetersizliği daha berrak bir şekilde açığa çıkmaktadır.

YABANCILAŞMAYANLAR OLARAK HAYVANLAR: MARX'IN HÜMANİZMİ

Bakunin'in anarşizmi sol hümanizm içerisinde değerlendirilebilir. Sol hümanizmin başka bir önemli örneği olan Marksist hümanizmde de durum farklı değildir. Marksist hümanizmde insanın yabancılaştıktan kurtulup özne haline gelmesi mümkün görülür. Çünkü insanın özü itibariyle, tarihsel süreç içerisinde bu özden uzaklaşmış olsa da, özne olduğu kabul edilir. Hayvanlar içinse yabancılaştıktan kurtulmak söz konusu olmadığı gibi, onların yabancılaştırmaya uğradıklarından da bahsedilemez. Çünkü hayvanların zaten özleri itibariyle nesne oldukları kabul edilir. Hümanist Marksizmin önemli çağdaş isimlerinden olan John Holloway, insanlar söz konusu olduğunda son derece özgürlükçü olan kitabı İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek'te yabancılaştırmayı “Öznenin nesneleşmesi, nesnenin özneleşmesi,”^[19] olarak tanımlarken kastettiği, insanların nesneleşmesidir. Çünkü, yine aynı kitabında ifade ettiği gibi, ona göre, “İnsan öznedir, hayvan değildir.”^[20] Hayvan özne değildir, çünkü, “Öznellik varolanın ötesinde bilinçli tasavvura, varolana karşı çıkma ve henüz varolmayan bir şey yaratma kabiliyetine denk düşer.”^[21] ve hayvanlar bu kabiliyetten yoksundur. Bunun anlamı, insanın özneliğinin hayvanın nesne ilan edildiği bir ikili karşıtlık üzerinden

açıklanmasıdır. İkili karşıtlığa dayanan bu açıklama şeklinin oldukça bilinçli bir seçim olduğunu Holloway, yine aynı kitabında “İsyana dayandırılmış bir kuramın, insanın ayırıcı karakterini tanımaktan başka seçeneği yoktur.” diyerek ortaya koyar.^[22]

Althusser, Marx'ın olgun döneminde bir anti-hümanist olduğunu savunsa da, bu görüşlerin kaynağı Marx'ın bizzat kendisidir ve bu durum, 1844 El Yazmaları'nın yazarı olan genç Marx için geçerli olduğu kadar, Kapital'in yazarı olan Marx için de geçerlidir. Yabancılaşma kavramı Marx'ın erken döneminde bilhassa etkisi altında bulunduğu hümanist gelenekten devralarak kullandığı bir kavramdır ve bu kavram, yabancılaşılabilir bir insan özünün varlığına işaret eder. Yani, insanın yabancılaşmasından bahsedildiğinde belirli bir insan özünün varlığı da kabul edilmiş olur. Bu özcülük, 1844 El Yazmaları'nda çok açıktır:

“İnsanın türsel özelliğinin kendisine yabancılaştığı önermesi, bir insanın öbürüne ve her ikisinin insanın öz doğasına yabancılaştırıldığı anlamına gelir.”^[23]

Bu öz doğa; insanın bilinçli, özgür ve evrensel etkinliğidir ve bu etkinlik tarzının özgüllüğü, hayvanların etkinliği ile karşıtlık teşkil etmesi üzerinden açıklanır.

El Yazmaları'ndan devam ediyoruz:

“İnsan, pratik etkinliğiyle nesnel bir dünya yaratırken, organik olmayan doğayı işlerken bilinçli bir tür varlığı olduğunu (...) tanıtlar (ispatlar). Şüphesiz hayvanlar da üretirler. Arılar, kunduzlar, karıncalar ve başka hayvanlar kendilerine yuva, barınak yaparlar. Ama hayvanlar yalnızca kendilerinin ya da yavrularının dolaysız gereksinimleri için üretirler; ürünleri tek yanlıdır, oysa insan evrensel üretimde bulunur. Hayvanlar yalnız dolaysız fiziksel gereksinimlerin zoruyla üretir, oysa insan fiziksel gereksinimlerden bağımsız olarak üretim yapar, ve ancak bu gereksinimlerden kurtulduğu zaman üretir.”^[24]

Ve, insanın yabancılaşması, onun hayvan karşısındaki üstünlüğünü kaybetmesi olarak anlaşılır, yani, insanın, özü itibarıyla hayvandan üstün olduğu ileri sürülür:

“İnsandan kendi üretiminin nesnesi koparılıp alındığında, yabancılaşmış emek insanı kendi türsel hayatından, kendi gerçek türsel nesneliliğinden koparıp almış olur ve onun hayvanlar karşısındaki üstünlüğünü, organik olmayan bedeninin, doğanın elinden alınması elverişsizliğine dönüştürür.”^[25]

Marx ile Engels'in ortak eseri Alman İdeolojisi'ne baktığımızda da insan-hayvan ikili karşıtlığının, hayvanın yoksun ve

aşağı olan kabul edildiği bir şekilde sürdürüldüğünü görmekte zorlanmayız:

“Dil, tıpkı bilinç gibi yalnızca başka insanlarla temas kurma ihtiyacından ve zorunluluğundan doğar. Bir ilişki mevcut ise, benim için mevcuttur; hayvan hiçbir şeye hiçbir ‘tutum’ almaz. Başkalarıyla olan ilişkisi, hayvan için ilişki olarak mevcut değildir. Bu nedenle bilinç, en başından itibaren toplumsal bir üründür ve insanlar var olduğu sürece de toplumsal bir ürün olarak kalır.”^[26]

Ve bu karşıtlık, insanın bilinçli ve amaçlı bir şekilde üretim yaptığı ama hayvanın üretiminin içgüdüsel, bilinçsiz ve amaçsız olduğu iddiası şeklinde Kapital'de de karşımıza çıkar:

“Burada, emeğin hayvanları hatırlatan ilk içgüdüsel biçimleri üzerinde durmayacağız. (...) Emeği tümüyle ve yalnızca insana ait biçimiyle alıyoruz. Bir örümcek, dokumacının çalışmasını andıran faaliyetlerde bulunur ve bir arı, bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başında ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emek sürecinin sonucunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar.”^[27]

Marx'ın Feurbach'ı tüm çağların ve toplumların insanları için

geçerli, sabit, tarih dışı ve evrensel bir insan doğasının varlığını ileri sürdüğü için eleştirdiği bilinir. Ancak o, eleştirdiği şeyi kendisi de yapar: hayvan ile karşıtlığı üzerinden sabit, tarih dışı ve evrensel bir insan doğası ileri sürer. Kurgusal bir insandan hareket etmeyeceğini; açıklamalarının temelini yaşayan, tarihsel, gerçek insanlar olacağını söyler, ancak teorisine temel teşkil eden insan, bir kurgudur.

VAROLUŞU ÖZÜNDEN ÖNCE GELENLER VE GELMEYENLER: SARTRE'IN VAROLUŞÇU HÜMANİZMİ

Hayatının bir döneminde Marksist, bir döneminde ise anarşist olan Sartre'ın varoluşçu hümanizmi de, tıpkı Marx'ta olduğu gibi, sabit ve evrensel bir insan doğasını reddettiğini ileri sürerken tam da böyle bir insan doğasının kabulüne dayanır. Sartre, insanların varoluşunu önsel olarak belirleyen ortak bir insan özünün varlığını reddederek, herhangi bir özden yoksun olarak kendini dünyada bulan insanın seçim ve eylemleriyle kendi özünü yarattığını ve bunun insanı özgür ve sorumlu kıldığını savunur. Ama o, böylece, kendini belirlemeyi evrensel insan özü olarak ileri sürmüş ve modernizmin özcü otonom özne anlayışının bir versiyonunu

ortaya koymuş olur. Ve Sartre'a göre de kendi özünü belirleyen, dolayısıyla özgür ve özne olan tek varlık, insandır:

“İnsanda –ama yalnız insanda– varoluş özden önce gelir. Bu demektir ki, insan önce vardır; sonra şöyle ya da böyle olur. Çünkü o, özünü kendi yaratır. Nasıl mı? Şöyle: Dünyaya atılarak, orada acı çekerek, savaşarak, yavaş yavaş kendini belirler. Bu belirlenme yolu hiç kapanmaz, her zaman açıktır...”^[28]

Ona göre, “Olduğu şey olan varlık özgür olamaz.”^[29] ve insan dışı varlıkların tümü, sabit ve evrensel özleri bakımından oldukları şey olarak kalmaya mahkumdur.

İNSANIN YOKLUĞUNDA DEĞERİ KALMAYAN YERYÜZÜ: BOOKCHIN'IN EKO-HÜMANİZMİ

Ekolojist olduğu iddiasında bulunması sebebiyle, sol hümanizm bahsi içerisinde Murray Bookchin'in hümanizminden de bilhassa bahsetmek gerekir. Kendisini eko-hümanist olarak niteleyen Bookchin'in derin ekolojistlerle olan tartışması sürecinde hümanizmle ekolojiyi bir araya getirme iddiasıyla vardığı yer, açıkça hümanist olsa da, kulağa pek ekolojist gelmemektedir. Zira, o, insan harici herhangi bir canlının içkin değeri olabileceğini açıkça

reddetmekte ve insanın ortadan kalkması halinde yeryüzünün herhangi bir ahlâkî değerinin kalmayacağını savunmaktadır. Çünkü, ona göre, değerlerin kaynağı yalnızca, etik sistemler yaratan yegâne varlık olan insandır ve, bu yüzden, insanın yok olmasıyla birlikte, yeryüzünde herhangi bir değer de söz konusu olmayacaktır:

“Etiğin ziyadesiyle bir insan yaratımı olduğu, insanların yorumlama güçleriyle ilk doğaya bir anlam katabildikleri, değer yarattıkları gibi değer verebildikleri de kabul edilirse, insanlık bir bütün olarak doğada tam da değerlerin 'cisimleşmesidir'. 'Gaia' insanlar var olmadan ne kadar hayatta kalma yeteneğine sahip olursa olsun, böyle bir 'Gaia' şeylerin düzeninde bir meteor taşından daha fazla etik anlam ya da değere sahip olmayacaktır.”^[30]

Ona göre hayvanların haklara sahip olduğundan da bahsedilemez, çünkü hayvanlar sözleşme akdedemezler: “Etik meselelerle ilgili olarak, hiçbir hayvan ya da bitki, etkileşimleri ne kadar karmaşık olursa olsun, şimdiye kadar, bireysel hakların ve görevlerin karşılıklı olarak tanıdığı bir 'toplumsal sözleşme' formüle etmemiştir.”^[31]

Böyle haklardan bahsetmek, hayvanların cezai ehliyete sahip kabul edilip yargılanmasından ve cezalandırılmasından

farksızdır:

‘İnsanlarda diğer yaşam biçimlerine karşı derin bir ilgi, empati ve sevgi duygusu olabilir, ama herhangi bir etik ilkenin doğanın özünde bulunduğunu düşünmeleri ortaçağdaki ‘suç işlemiş’ kurtları adli olarak yargılama ve asma uygulaması kadar saçmadır.’^[32]

Dahası ise şu ki, bugün Bookchin ekolünden olan toplumsal ekolojistler, insan harici doğanın içkin değerini ve hayvan haklarını savunmanın faşizme götördüğünü iddia edecek kadar ileri gitmektedir.

DOĞANIN EGEMENLİK ALTINA ALINMASI OLARAK İNSANIN ÖZGÜRLEŞMESİ İDEALİ VE MARX

İnsanın özgürleşmesi, hümanizmin bir idealidir. Ancak, o, insanın özgürleşmesini, doğanın egemenlik altına alınması olarak görür. Dolayısıyla, hümanizmde, insanın özgürleşmesi ideali, doğanın egemenlik altına alınması idealine karşılık gelir. Bu egemenlik, insanın ayırt edici özelliği olan, akıl ve bilgi ile kurulacaktır. Modernizmin öncülerinden sayılan Francis Bacon “Bilgi ile insan gücü eşanlamlıdır.” der^[33], “Çünkü doğa, sadece yine doğanın kurallarına uyularak kontrol altına alınabilir.”^[34] Bilimin ve onun pratiğe uygulanışı olan

teknolojinin gelişmesiyle çevrenin insana gösterdiği direnç kırılacak ve insan harici doğa daha büyük ölçüce “hâkimi ve yorumlayıcısı olarak insan”ın hizmetine girecektir.^[35]

Bacon tarafından ortaya koyulan bu bilim anlayışının yerleşmesinin kapitalizmin gelişimine paralel gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak, insanın bilme ve bilgiyle çevresini amaçları doğrultusunda kontrol ve manipüle etme kabiliyetine duyulan güven, anti-kapitalist bir nitelik gösteren sol versiyonları da dahil olmak üzere, çoğu hümanizmde merkezi bir konuma sahiptir. Marx, Kapital’de “Kapitalist üretim tarzı, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanır.” der.^[36] Peki, Marx’ın savunduğu, insan ile doğa arasındaki ilişkinin hiyerarşik olmadığı bir toplumun inşası mıdır? Hayır; çünkü, onun kapitalizmin doğa üzerinde kurduğu egemenliğe yönelik eleştirisi, bu egemenliğin yalnızca kapitalistlerin çıkarlarına hizmet etmesi ve, kapitalizmin kapitalistlerin kâr motivasyonu ile hareket etmesinden ileri gelen kaotik karakteri sebebiyle, yeterince öngörülü ve rasyonel olmamasıdır. Yani, Marx, doğa üzerindeki egemenliğin bizatihi kendisine karşı değildir ve onun ortadan kaldırılmasını değil, rasyonel hale getirilmesini ister.

Zira, öne göre, "[Özgürlük] birleşmiş üreticilerin, birtakım kör güçler gibi onun yönetimine girmek yerine ortak denetimleri altına alarak doğayla ilişkilerini rasyonel olarak düzenlemelerinden başka bir şey değildir..."^[37] Doğa üzerindeki bu ortak rasyonel denetimin söz konusu olabilmesinin koşulu ise komünist bir toplumun yaratılmasıdır. Komünist topluma götürecektir olan devrim ise, bir bakıma bilimsel ve teknolojik gelişmeyle aynı anlama gelen, üretici güçlerin gelişmesinin sonucu olacak ve komünist toplumun inşası, kapitalizmin geliştirmiş olduğu üretici güçler temelinde gerçekleşecektir:

"Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. (...) Burjuva toplumun bağrında gelişen üretici güçler, aynı zamanda, bu karşıtlığı çözüme bağlayacak olan maddi koşulları yaratırlar."^[38]

TOPYEKÛN ÖZGÜRLEŞİM İÇİN ANTI-HÜMANİZM

Şimdiye kadar söylediklerimizi

şöyle özetleyebiliriz: Hümanizm, insanları en ideal şekilde kapsayıp onlar arasındaki evrensel eşitlikten ve kardeşlikten bahsettiği durumda bile insan olmayı dışlar; onu, içkin değerini reddederek, ahlâkî topluluğun ve haklar alanının dışına iter. İnsanı amaç olarak görmeyi düstur edinirken insan olmayanın insan amaçları için salt bir araç olduğunu ilan eder. İnsanı özne sayarken bunu hayvanı nesne olarak niteleyerek insanın karşısına koyan bir dikotomi içerisine hapsolarak yapar. İnsanı yüceltmek için insan olmayı aşağılar. İnsanın ilahi olanın egemenliğinden ve dışsal otoritelerin tahakkümünden özgürleşmesini savunurken, aynı zamanda onu yeryüzünün efendisi ilan eder ve doğayı onun hizmetindeki bir kaynağa indirger. İnsanın özgürleşmesini savunur ama bu özgürleşmeden insanın doğayı alt etmesini ve onun üzerinde egemenlik kurmasını anlar. Açıkladığımız tüm bu sebepler hümanizmi insanın insan harici doğa ve insan harici hayvanlar üzerindeki tahakkümünün başat ideolojilerinden biri haline getirmektedir. Bundan dolayı, sadece insanın özgürleşmesini değil; aynı zamanda insan harici hayvanların ve yeryüzünün de özgürleşmesini amaçlayan, yani topyekûn bir özgürleşmeyi savunanların anti-hümanist bir konumu benimsemesi bir zorunluluk teşkil etmektedir.

REFERANSLAR

- 1) Tony Davis, Humanism, Londra: Routledge, 1997, pp. 41 akt. Rosi Braidotti, İnsan Sonrası, Kolektif Kitap, 2014, s. 25-26
- 2) Michael Foucault, Özne ve İktidar, Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 270 ("Siyaset ve etik" söyleşi)
- 3) Michael Foucault, Özne ve İktidar, s. 104 ("Hakikat, iktidar ve kendilik" söyleşi)
- 4) Fatmagül Berktaş, Tarihin Cinsiyeti, Metis Yayınları, 2010, s. 45-46
- 5) Steven Best, The Politics of Total Liberation: Revolution for the 21st Century, PALGRANE MACMILLAN, 2014, pp. 99
- 6) Gary Steiner, Anthropocentrism and Its Discontents - The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy, University of Pittsburgh Press, 2005, pp. 77-92; Gilbert Simondon, Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders, Norgunk Yayıncılık, 2015, s. 41-43
- 7) Immanuel Kant, Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi, Türkiye Felsefe Kurumu, 2002, s. 45
- 8) Immanuel Kant, Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi, s. 53
- 9) Immanuel Kant, Lectures on Ethics, Cambridge University Press, 1997, pp. 177
- 10) Immanuel Kant, Pratik Aklın Eleştirisi, Türkiye Felsefe Kurumu, 1999, s. 96
- 11) Gary Steiner, Anthropocentrism and Its Discontents - The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy, pp. 120
- 12) Aktaran: Max Stirner, Biricik ve Mülkiyeti, Kaos Yayınları, 2013, s. 48
- 13) Mihail Bakunin, Tanrı ve Devlet, Öteki Yayınevi, 2016, s. 30
- 14) Mihail Bakunin, Tanrı ve Devlet, s. 30
- 15) Mihail Bakunin, Tanrı ve Devlet, s. 26
- 16) Mihail Bakunin, Tanrı ve Devlet, s. 23
- 17) Mihail Bakunin, Tanrı ve Devlet, s. 13
- 18) Mihail Bakunin, Tanrı ve Devlet, s. 10
- 19) John Holloway, İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek, İletişim Yayınları, 2015, 79
- 20) John Holloway, İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek, s. 44
- 21) John Holloway, İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek, s. 44
- 22) John Holloway, İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek, s. 232
- 23) Karl Marx, 1844 El Yazmaları, Birikim Yayınları, 2013, s. 83
- 24) Karl Marx, 1844 El Yazmaları, s. 81
- 25) Karl Marx, 1844 El Yazmaları, s. 82
- 26) Karl Marx & Friedrich Engels, Alman İdeolojisi, Evrensel Basım Yayın, 2013, s. 38
- 27) Karl Marx, Kapital I, Yordam Kitap, 2011, s. 182
- 28) Jean-Paul Sartre, Action, 27.12.1944; Jean-Paul Sartre, Vaoluşçuluk, Say Yayınları, 1985, s. 8 (Asım Bezirci önsözü)
- 29) Aktaran: Josephine Donovan, Feminist Teori, 2013, s. 228
- 30) Murray Bookchin, Özgürlüğün Ekolojisi - Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, Ayrıntı Yayınları, 1994, s. 50 (1991 Önsözü)
- 31) Murray Bookchin, Özgürlüğün Ekolojisi - Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, s. 46
- 32) Murray Bookchin, Özgürlüğün Ekolojisi - Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, s. 47
- 33) Francis Bacon, Novum Organum - Tabiatın Yorumu ve İnsan Âlemi Hakkında Özlü Sözler, Say Yayınları, 2012, s. 120
- 34) Francis Bacon, Novum Organum, s. 120
- 35) Francis Bacon, Novum Organum, s. 119
- 36) Karl Marx, Kapital I, Yordam Kitap, 2011, s. 490
- 37) Karl Marx, Kapital III, Yordam Kitap, 2016, s. 807

38) Karl Marx, Ekonomi Politğin Eleştirisine
Katkı, Sol Yayınları, 1976, s. 25-26 (Önsöz)

ANIMAL LIBERATION
• HUMAN LIBERATION •

HEPİMİZ ÖZGÜR OLANA DEK HIÇBİRİMİZ ÖZGÜR DEĞİLİZ!